SENOJI LIETUVOS LITERATŪRA, 19 KNYGA, 2005 ISBN ISSN 1822-3656

Darius Kuolys

LIETUVOS RESPUBLIKA: IDĖJOS IŠTAKOS

Nuo XVI amžiaus vidurio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tekstuose gana nuosekliai ginama Lietuvos Respublikos kaip piliečių politinės bendruomenės idėja. Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas (1520–1582), teisininkas Andrius Volanas (apie 1530–1610), LDK pakancleris Leonas Sapiega (1557–1633) antrojoje XVI amžiaus pusėje ragino suvokti *laisvą ir tvarkingą Respubliką* kaip bendros teisės, bendro valdovo ir bendrų vertybių jungiamą, bendros naudos (viešojo gėrio) siekiantį *piliečių susibūrimą*. Šiam *susibūrimui* priklausąs ir pats įstatymui paklusnus viešpats – Lietuvos didysis kunigaikštis. Piliečių laisvė, suderinta su visuomenės gerove, esanti aukščiausia Respublikos vertybė. Trečiasis Lietuvos Statutas, poleminė ir proginė XVI–XVII a. raštija bei istoriografija pavertė Respublikos idėją pagrindu valstybinės ideologijos, kuri Lietuvos visuomenėje išsaugojo telkiančią, bendruomenės politinę elgseną motyvuojančią galią net ir žlugus Abiejų Tautų Respublikai[1].

Šiame straipsnyje mėginama aptarti Lietuvos Respublikos idėjos ištakas: panagrinėti, kokios politinės ir teisinės prielaidos padėjo rastis savarankiškai, save su Lietuvos valstybe tapatinančiai ponų ir bajorų politinei bendruomenei – *Didžiosios Kunigaikštijos visuomenei* (communitas Magni Ducatus), kaip klostėsi šios visuomenės ir valdovo santykiai, kaip šie santykiai ir tautą reprezentuojančios politinės bendrijos savivoka buvo reiškiama pirmosiose valdovų privilegijose, laiškuose bei ankstyviausiame istoriniame pasakojime – Lietuvos metraščiuose.

TEISINĖS PRIELAIDOS: HORODLĖS MAZGAS

XVII a. viduryje *Lietuvos istoriją* parašęs Albertas Vijūkas-Kojalavičius (1609–1677) kildino *Lietuvos Respubliką* (Respublica Lituana) iš visuomeninės

[1] Darius Kuolys, „Alberto Vijūko-Kojalavičiaus istorinis pasakojimas: Respublikos kūrimas“, in: Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, d. 2, sudarė Darius Kuolys, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 368–410.

sutarties, kurią lietuviai ir prūsai esą sudarę pirmojo šalies valdovo Vaidevučio laikais. Sykiu jis pabrėžė ir pirmųjų krikščioniškųjų šalies valdovų privilegijų svarbą: jos kūrusios ir tvirtinusios laisvą Respubliką kaip piliečių bendruomenę. Pasak Kojalavičiaus, aiškinusio valstybės praeitį iš savo meto bajoriškojo respublikonizmo pozicijų, jau Jogaila Horodlėje nustatęs, kad Lietuvos didysis kunigaikštis *negali turėti didesnių teisių į bajorų asmenis bei jų turtą, nei leidžia Respublikos įstatymai*[2].

Iš tiesų, bajorų politinės tautos, sykiu ir senosios Lietuvos Respublikos, ištakas įmanoma sieti jau su pirmosiomis po krikšto lietuvių bajorams katalikams valdovo duotomis privilegijomis. Šie tekstai ne tik raiškiai atspindėjo sudėtingą Lietuvos politinės bendruomenės kūrimosi pradžią, bet ir patys šią bendruomenę kūrė – padėjo jos raidai teisinius ir ideologinius pagrindus. Jų įžangose *lietuvių tautos* (gens Lithuanica) ir kiekvieno jos kario ar bajoro laisvė yra tiesiogiai susiejama su krikštu. Pabrėžiama, kad krikštas esąs pamatinė laisvės sąlyga: būtent jis išvadavęs lietuvių tautą, Lietuvos žemių gyventojus iš vergijos ir suteikęs jiems naują – laisvės – būvį, kurį viešpačių dovanojamos privilegijos turinčios sustiprinti. *Mūsų Lietuvių tauta* (nostra gens Lithuanica) su krikštu įgijo ir turi *dievobaimingą ir laisvą būklę* [pium atque liberum affectum], *norėdami šią jos būklę kuo pamaldžiausiai išaukštinti sveiku įamžintų teisių ir laisvių paminklu, dosnumu ir dovanomis bei išplėsti šventąjį tikėjimą ir sustiprinti katalikų religiją, visiems ir kiekvienam mūsų pavaldumo Lietuviui kariui arba bajorui* [uniuersis et singulis Lithuanis armigeris siue bojaris nostrae ditioni] [...] *duodame ir suteikiame laisves ir teises*, – skelbia 1387 m. vasario 20 d. Vilniuje Vladislovo Jogailos (Ldk 1377–1381 ir 1382–1392) išleista privilegija. Šiuo raštu valdovas iš savo malonės dovanoja *kiekvienam katalikų tikėjimą priėmusiam kariui arba bajorui* svarbiausias asmenines teises – laisvai tvarkyti savo turtą ir šeimą: *pagal savo laisvą valią ir norą laisvai naudoti pilis, valsčius, kaimus ir namus, ir viską, ką iš tėvų palikimo valdo* bei *laisvai leisti už vyrų savo dukteris ir vaikaites ir bet kurias kitas kraujo ryšiais susijusias moteris*. Sykiu aiškiai apibrėžiamos ir bajorų pareigos valstybei: pagal senąjį paprotį savo nuostoliais ir išlaidomis dalyvauti karo žygyje bei priešų iš šalies *vytyje* (Pogonia), statyti ir remontuoti pilis[3].

[2] Citata versta iš: Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Historiae Litvanae pars prior... auctore p. Alberto Wiiuk Kojalowicz Soc. Iesu s. th. d.*, Dantisci: Sumptibus Georgii Försteri, 1650, p. 11–20, *Historiae Litvanae pars altera...*, Antverpiae: Apud Jacobum Meursium, 1669, p. 91.

[3] *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, Poznań: W drukarni na Garbarach Nr. 45, czcionkami T.H. Daszkiewicza, 1841, p. 1–2.

Naują bajorijos ir valdovo santykių plotmę atveria 1413 m. spalio 2 d. visuotiniame Horodlės seime – *parlamente arba visuotiniame susirinkime* (in parlamento seu congregatione generali) Vladislovo Jogailos, *Lenkijos karaliaus, aukščiausiojo Lietuvos kunigaikščio ir Rusijos viešpaties bei paveldėtojo*, ir Aleksandro Vytauto (Ldk 1392–1430), *didžiojo Lietuvos kunigaikščio, taip pat Rusijos žemių viešpaties bei paveldėtojo*, duota privilegija. Kaip ir 1387 m. Jogailos aktas, ši privilegija iki krikšto buvusią lietuvių būklę vadina vergija. Jos įžangoje pažymima, kad *laisves, lengvatas, malones, išimtis ir privilegijas Lietuvos žemių gyventojams* valdovai suteikia ir dovanoja, *nuo jų kaklo nuimdami ir atrišdami nelaisvės jungą, kuriuo iki to laiko buvo sukaustyti ir surišti* (iugum servitutis, quo hactenus fuerunt compediti et constricti, de cervice ipsorum deponentes et solventes). Jogaila su Vytautu darsyk patvirtina jau anksčiau Jogailos Vilniuje lietuvių katalikų bajorijai dovanotas asmeninio pobūdžio teises bei laisves ir pakartoja jų priedermes valstybei. Tačiau tuo Horodlės privilegija neapsiriboja: ji pirmąsyk aiškiau aptaria politines Lietuvos bajorijos teises – galimybes dalyvauti valdant valstybę, rūpintis viešuoju gėriu. Lietuvos bajorai šiame akte iškyla kaip atskiras, savo valią turintis politinis veikėjas. Apskritai, Horodlės privilegija apibrėžia dviejų pusių – valdovų ir bajorijos – tarpusavio įsipareigojimus: visi, iš valdovų malonės *laisves ir privilegijas* gavę bajorai bei jų palikuonys, dėl tikėjimo, garbės ir priesaikos niekada neturį apleisti karaliaus Vladislovo ir didžiojo kunigaikščio Vytauto, bei jų palikuonių – Lenkijos karalių ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, bet privalą greta jų *stovėti su savo palankumu, patarimais ir pagalba visais laikais ir per amžius*[4].

Bajorijos valia 1413 m. privilegijoje iškeliama kaip svarbus veiksnys valstybinius sprendimus priimant ir Lietuvos likimą lemiant. Jogaila šiuo aktu teigia, jog Lenkijos karalystės karūną priėmęs ir Lietuvos žemes *savo Lenkijos karalystei prisavinęs, įjungęs* [inkorporavęs], *sujungęs, įvedęs, prijungęs, konfederavęs – dėl krikščionių religijos išplėtimo ir mūsų Lietuvos žemių geros būklės bei naudos* (pro christianae religionis incremento et bono statu, et commodo terrarum nostrarum Lyttwaniae). Tai jis padaręs – *su vieningu sutarimu mūsų bei kitų mūsų brolių ir visų šios Lietuvos žemės baronų, kilmingųjų, didikų ir bajorų valia, sutikimu ir pritarimu* (omnium baronum, nobilium, procerum et boyarorum eiusdem

[4] *Ibid*., p. 10–11, 15; *Akta unji Polski z Litwą, 1385–1791*, wydali Stanisław Kutrzeba i Władysław Semkowicz, Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1932, p. 63, 67.

terrae Lyttwaniae, voluntate, accedente et assensu). Ir dabar, siekdamas Lietuvos žemių naudos – norėdamas jas apginti nuo kryžiuočių ir kitų priešų, kurie ne tik Lietuvą, bet ir Lenkiją *stengiasi sunaikinti bei ketina sugriauti*, taip pat geisdamas šias Lietuvos žemes *vėl patikimai, saugiai ir geriausioje gynyboje pastatyti, bei jomis amžiams pasirūpinti*, kaip jų prigimtinis paveldėtojas ir teisėtas viešpats, Jogaila šia Horodlės privilegija jas *iš naujo įjungiąs* (novo incorporamus) į Lenkijos karalystę, baronams (ponams), kilmingiesiems ir bajorams pritariant[5]. Taigi Lietuvos ir Lenkijos sąjunga visų pirma motyvuojama ne valdovo noru gauti Lenkijos karūną, o Lietuvos žemių geros būklės, naudos bei saugumo siekiu ir aiškinama kaip valdovo ir bajorijos bendros valios išraiška. Valdovas savo sprendimus viešai grindžia bendra krašto gerove, pabrėždamas, kad dėl šių sprendimų jo valia ir bajorijos valia suderintos. Skelbdamas, kad *Lietuvos žemes visada su visa valdžia ir pakankama teise iš mūsų protėvių ir gimdytojų prigimtine tvarka bei teisėtu viešpatavimu iki šiol turėjęs ir turintis*, Jogaila sykiu pripažįsta bajorijos *valią ir pritarimą* kaip svarbią savo politinio sprendimo prielaidą. Taigi valdovas pripažįsta esant Lietuvos tautą ir bendrą Lietuvos naudą, kurios siekti – jo pareiga.

Šiuo požiūriu palyginę Horodlės privilegiją su 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvoje sudarytu aktu, pamatysime per keliolika metų įvykusius reikšmingus Lietuvos politinio gyvenimo pokyčius. Krėvos sutartimi *Jogaila, Dievo valia didysis Lietuvių kunigaikštis ir Rusijos viešpats bei prigimtinis paveldėtojas* [Jagalo V(ir)tute dei dux magnus LitWanor(um), Rusieq(ue) d(omi)n(u)s et h(er)es natu(r)alis] Lenkijos valstybę atstovaujantiems lenkų ponams *pažada savo Lietuvos ir Rusijos Žemes prie Lenkijos Karalystės Karūnos visiems laikams prišlieti* [p(ro)mitt(i)t T(er)ras suas litVanie et Rusie Corone Regni Polo(ni)e p(er)petuo aplicare]. Šį aktą Jogaila tvirtinąs ir skelbiąs kartu su savo broliais, lietuvių kunigaikščiais Skirgaila, Kaributu, Vytautu, Lengveniu, bei kitų savo brolių vardu[6]. Nei apie Lietuvos naudą, saugumą, jos būklės pagerinimą, nei apie Lietuvos ponų ir bajorų pritarimą, skirtingai nei Horodlės privilegijoje, Krėvos akte nekalbama. XIV a. pabaigoje Jogaila veikia vien kaip tėvonis – Lietuvos ir Rusijos žemių paveldėtojas ir viešpats, tik asmenine valia lemiantis savo valdų, *žemių*, likimą. Šiuo metu didžiojo kunigaikščio valia paremiama

[5] *Zbiór praw litewskich*, p. 11; *Akta unji Polski z Litwą*, p. 63–64.

[6] *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*, sudarė Jūratė Kiaupienė, Vilnius: Žara, 2002, p. 17–20.

tik kitų galimų paveldėtojų – jo brolių ir pusbrolių pritarimu. Lietuvių politinės bendruomenės, valstybės sampratą turinčios visuomenės ir viešai reiškiamos jos valios, kitaip nei tų laikų Lenkijoje, Lietuvoje dar nematyti. Pati Jogailos tėvonija dar vadinama ne valstybe – Lietuvos Didžiąja Kunigaikštija, bet tik *Lietuvos ir Rusijos Žemėmis*. Beje, toks krašto nusakymas vyrauja ir Horodlės privilegijoje. Pasak Edvardo Gudavičiaus, Krėvoje *vienintelė ankstyvosios Lietuvos valstybės insitucija – jos didysis kunigaikštis susitaria su virstančios luomine Lenkijos valstybės regentų institucija*[7]. Lenkijos bajorija tuomet jau suvokė save kaip tautą, savo kraštą – kaip valstybę, savo valdovą – kaip valstybės interesų reiškėją, o ne jos savininką. Lietuvos valstybingumą Krėvos akto metu iš esmės įkūnijo tik valdovas bei aukščiausias Gediminaičių dinastijos ratas. Lietuvos bajorų, regis, dar nejungė aiškesnė tautos samprata, bendros gerovės suvokimas[8].

Taigi Horodlės privilegija liudija vykstanį Lietuvos valstybinio gyvenimo lūžį – viešojon erdvėn iškylančią Lietuvos politinę tautą, kurios valia jau aiškiai reiškiama ir valdovų pripažįstama. Dar daugiau, ši privilegija, perkeldama XV a. pradžios krašto realijas į Lietuvos krikšto laikus, „perrašo" Krėvos aktą: Jogailos teigimu, jau tuomet Lietuvos žemes jis prijungęs prie Lenkijos su bajorų ir ponų, politinės bendruomenės, valia bei daręs tai, Lietuvos naudos siekdamas. Horodlės aktas teigia Lietuvos politinę tautą egzistavus jau Krėvos sutarties laikais ir aiškina Lietuvos ir Lenkijos susijungimą ne kaip vienasmenį Lietuvos valdovo įsipareigojimą, bet kaip lietuvių politinės bendruomenės ir valdovo bendros valios išraišką.

Horodlės privilegija, pirmąsyk įteisinusi aukščiausias Lietuvos valstybės pareigybes – Vilniaus, Trakų *ir kitų vietų* vaivadas bei kaštelionus, nurodžiusi, kad jas gali užimti tik *katalikų tikėjimo išpažinėjai, šventosios Romos bažnyčios pavaldiniai*, kalba ir apie išskirtinę aukščiausių pareigūnų teisę dalyvauti *mūsų taryboje* [ad consilia nostra], *kai vyksta svarstymai dėl viešojo gėrio* (dum pro bono publico tractatus celebrantur)[9]. Įsidėmėtina, kad to meto Lietuvos valstybės dokumentuose atsiranda antikinės politinės tradicijos subrandinta, Romos Respublikos ideologų – visų

[7] Edvardas Gudavičius, - - - -, Vilnius: Aidai, 2002, p. 69.

[8] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, [t.] 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 164.

[9] *Zbiór praw litewskich*, p. 14–15; *Akta Unji Polski z Litwą*, p. 66–67.

pirma, Marko Tulijaus Cicerono (106–43 prieš Kr.) – įtvirtinta ir krikščioniškosios Europos perimta *viešojo gėrio, bendrojo gėrio, visuomenės gerovės* (bonum publicum) sąvoka: būtent *dėl viešojo gėrio* Lietuvos valdovas pažada tartis su aukščiausias pareigybes užimančiais lietuvių bajorais. Bendrieji valstybės reikalai, bendrasis gėris skelbiamas esąs ne tik valdovo, bet ir įtakingiausių bajorų bendru rūpesčiu. Taip pat numatomas ir Lietuvos *baronų bei bajorų* dalyvavimas seimuose – *susirinkimuose ir parlamentuose*. Taigi teisė dalyvauti tvarkant valstybės reikalus pripažįstama ne tik aukštas valstybės pareigas turintiems *baronams* arba ponams, bet ir į *parlamentus* kviečiamiems *bajorams*. Tiesa, šie *parlamentai* turį būti bendri su Lenkijos ponais bei bajorais ir vykti Liubline, Parčeve *arba kitose vietose*.

Horodlės privilegija numato tęstinę Lietuvos didžiojo kunigaikščio instituciją bei suteikia Lietuvos bajorijai valdovų rinkimų teisę, nors ir apriboja ją esmine išlyga: po Vytauto mirties Lietuvos *baronai ir bajorai* neturį išsirinkti didžiuoju kunigaikščiu nieko kito, o *tik tą, kurį Lenkijos karalius ir jo palikuonys, Lenkijos ir Lietuvos žemių prelatams bei baronams pritariant, išrinks ir pastatys.* Kita vertus, Lietuvos bajorija ir Lietuvos didysis kunigaikštis įgyja teisę įtakoti Lenkijos karaliaus rinkimus: *taip panašiu būdu Lenkijos karalystės prelatai, baronai ir kilmingieji, Lenkijos karaliui be vaikų ir teisėtų įpėdinių mirus, negali sau karaliaus ir viešpaties išsirinkti be mūsų, būtent, didžiojo kunigaikščio Aleksandro ir šių Lietuvos žemių baronų bei bajorų, žinios ir patarimo* (sine scitu et consilio nostro, videlicet Alexandri magni ducis baronumque et nobilium terrarum Littwaniae praedictarum)[10]. Pastebėtina, kad Lietuvos didysis kunigaikštis, ponai ir bajorai šiuo atveju nusakomi vienu bendru pirmojo asmens įvardžiu *mes* (nos) – kaip bendrą valią reiškianti viena politinė bendruomenė, viena tauta.

Horodlės privilegija išskiria lietuvių kilmės katalikiškąją krašto bajoriją ne tik politinėmis teisėmis, bet ir suteiktais garbės ženklais: ja didysis kunigaikštis Vytautas, leidus broliui karaliui Vladislovui, išrenka 47 lietuvių bajorus lenkų skydams ir herbams gauti. Horodlės privilegiją lydintis tuo pačiu metu surašytas Lenkijos karalystės bajorijos aktas paaiškina lenkų herbų suteikimo lietuvių bajorams prasmę. Šiuo aktu *Lenkijos karalystės prelatai, baronai, kilmingieji ir didikai* pareiškia, kad savo namus, genealogijas, gimines, skydus ir herbus amžiams sujungia su *Lietuvos žemių kilmingaisiais bajorais*, gavusiais iš valdovų Vladislovo ir

[10] *Zbiór praw litewskich*, p. 15–16; *Akta Unji Polski z Litwą*, p. 68.

Aleksandro Vytauto laisves ir privilegijas. Dalindamiesi herbais lenkų bajorai priima lietuvių bajorus į bendrų teisių ir laisvių, *tikros meilės* ir *broliškos sąjungus* siejamą vieną politinę bendruomenę. *Te jungia juos su mumis meilė, te tampa lygūs tie, kuriuos susiejo religijos išpažinimas, teisių ir malonių tapatumas* (U[nia]t eos nobis caritas, pares efficiat, quos religionis cultus, iurum et gratiarum idemptitas sociavit), – teigiama lenkų bajorijos akte[11]. Beje, vienas iš Horodlės privilegijos skirsnių lenkų dovanotus herbus nurodo kaip būtiną lietuvių bajorijos teisių ir laisvių sąlygą: *Taip pat šiomis laisvėmis ir privilegijomis, šiomis malonėmis tik tie Lietuvos žemių baronai ir bajorai turi naudotis ir jomis džiaugtis, kuriems yra duoti Lenkijos karalystės kilmingųjų herbai ir kurie yra krikščionių tikėjimo ir Romos Bažnyčios pavaldiniai, o ne atskalūnai ar netikintys*[12]. Taigi Horodlėje politinėmis laisvėmis apdovanojama ir į politinę tautą sutelkiama tik lenkų herbais išaukštinta, katalikų tikėjimą išpažįstanti Lietuvos bajorijos dalis. Sykiu ši krašto bajorijos dalis bendrais šeimų ženklais, bendromis laisvėmis ir bendru tikėjimu simboliškai įjungiama į vieną su lenkų bajorais politinę bendruomenę bei išskiriama ir iškeliama virš *atskalūnų* – politinių laisvių negavusių Lietuvos gudų kilmės stačiatikių bajorų.

Horodlė žymi išaugusį lietuvių bajorų politinį vaidmenį, kurį valdovams ir Lenkijos bajorijai jau tenka pripažinti ir įteisinti. Spėtina, kad lietuvių bajorijos įtaka viešajame gyvenime sustiprėja jau XIV a. pabaigoje – Vytautui grumiantis su Jogaila bei lenkais dėl valdžios Lietuvoje ir telkiant į šią kovą krašto bajorus kaip politinę bendruomenę. Vytauto siekis tapti Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, atsispirti Lenkijos spaudimui, regis, subrandina bajorijos valstybinę sąmonę, sukuria valdovo ir bajorijos politinę sąjungą. Anot Zenono Ivinskio, *„Vytauto bajorai“ darėsi jo politikos artimieji bendradarbiai*. Jų politinė valia viešojoje erdvėje išsakoma dar prieš Horodlę: 1401 m. sausio 12 d. Vilniaus susitarimuose su lenkais *pirmą kartą Lietuvos istorijoje buvo surašytas Lietuvos bajorų aktas*, kuriuo bajorai įsipareigojo ne tik būti valdovo politinio sprendimo liudinikais, bet ir šio akto įgyvendinimo užtikrintojais[13]. *Mes, prelatai, kunigaikščiai, baronai, kilmingieji, gyventojai Lietuvos ir Rusijos žemių,* [...] *taip pat šių Lietuvos bei Rusijos žemių visa visuma visų ir kiekvieno kilmingųjų ir gyventojų* [tota universitas omnium et singulorum nobilium et ter-

[11] *Akta Unji Polski z Litwą*, p. 53.

[12] *Ibid*., p. 68.

[13] Zenonas Ivinskis, *Rinktiniai raštai*, t. 1: *Lietuvos istorija*: Iki Vytauto Didžiojo mirties, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1978, p. 365.

rigenarium praedictarum Lithuaniae et Russiae terrarum], *kurių vardai kiekvieno asmeniškai ir nėra išreikšti,* [...] *pranešame*, kad Lenkijos karalystės gyventojai *mūsų maloningiausiąjį viešpatį, šviesiausiąjį kunigaikštį Vladislovą* [...] *sau karaliumu ir viešpačiu paėmė,* tad su lenkais *pelnytai ir naudingai turime santarvėje per amžius kartu būti,* [...] *pažadėjome ir šiuo raštu pažadame Lenkijos karaliui, karūnai, gyventojams ir karalystei jų reikaluose per amžius padėti ir jų sėkme, nauda ir bendru gėriu* [bonum commune] *rūpintis, sveikai ir ištikimai* [jį] *tvarkant, kaip mūsų nuosavą, ką ir jie mums tokiu pat būdu įsipareigoja daryti,* – tvirtinama Lietuvos bajorų akte. Taigi Vilniaus raštą pasirašę kilmingieji kalba visų krašto *kilmingųjų ir gyventojų – visos visumos,* visos tautos – vardu. Jie įsipareigoja rūpintis Lenkijos gyventojų *bendru gėriu*, gavę pažadą, kad jų *bendru gėriu* rūpinsis lenkai. Taip pat Vilniaus aktu lietuvių bajorija reiškia pagarbą karaliui Vladislovui už tai, kad šis kunigaikščiui Vytautui *davė ir suteikė* valdyti iki mirties *Lietuvos žemių aukščiausiąją kunigaikštiją ir kitas šios kunigaikštijos savo valdas*, ir pažada, jog, Vytautui mirus, šios žemės *turės visos atitekti ir sugrįžti karaliui Vladislovui ir minėtos Lenkijos karalystės karūnai*, o patys su palikuonimis *privalės stoti prie viešpaties karaliaus Vladislovo, karūnos ir Lenkijos karalystės, be klastos ir išdavystės atsiduoti, paklusti bei tarnauti* (seruire) ir be Lenkijos karaliaus ir karūnos *niekada kito arba kitų viešpačiais sau neturės imti*. Taip pat Vilniaus aktu lietuvių bajorija skelbia, kad, karaliui Vladislovui mirus be įpėdinių, *Lenkijos karalystės žemių kunigaikščiai, prelatai, baronai, kilmingieji ir gyventojų visuomenė* [communitas terrigenarum] *sau karaliaus ir viešpaties neturi rinkti arba statyti be viešpaties kunigaikščio Vytauto ir mūsų žinios bei pritarimo*[14]. Šiuo aktu lietuvių bajorija reiškiasi kaip valstybės reikaluose dalyvaujanti, valstybės ir tautos vardu įsipareigojimus prisiimanti politinė bendrija: ji išsako dėkingumą už Vytautui pripažintą Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją, atsisakydama teisės ateityje savarankiškai rinkti krašto valdovus bei pareikšdama teisę įtakoti Lenkijos valdovo rinkimus.

Vilniaus raštą primenanti lietuvių bajorijos politinės valios deklaracija po keliolikos metų papildo ir Horodlės privilegiją. Horodlėje 1413 m. surašytas Lietuvos bajorų aktas visų pirma praneša apie herbus, kuriuos lietuviai *paėmė* su Jogailos ir Vytauto leidimu tam, kad *pažymėtų savo vardą, titulą ir kilmingumą, kurį iš savųjų protėvių turi*. Įsidėmėtina, kad Lietuvos bajorų raštas aiškina lenkų herbų *paėmimą* ne kaip naujo, iki

[14] *Zbiór praw litewskich*, p. 4–6.

tol nebuvusio kilmingumo įgijimą ar susijungimą į vieną su lenkais politinę bendruomenę, ką daro Horodlėje duotas Lenkijos bajorijos aktas, bet vien kaip nuo seno turėto, iš savųjų protėvių paveldėto kilmingumo pripažinimą ženklais, kurie *dėl skirtingo papročio* Lietuvoje *nebuvo įprasti*. Sykiu Lietuvos bajorai skelbia, kad, norėdami atsilyginti už gautas malones, laisves, privilegijas ir valdovų pažadą rūpintis jų *gėriu, nauda ir būklės gerove*, jie *už visus Lietuvos žemių kilminguosius, bajorus, didikus ir gyventojus* pasižada *niekada neapleisti* Lenkijos karalystės, karaliaus Vladislovo, didžiojo kunigaikščio Vytauto bei jų įpėdinių. Savo aktu lietuvių bajorai pakartoja ir kitą Horodlės privilegijos nuostatą: po Vytauto mirties nerinkti didžiojo kunigaikščio be Lenkijos karaliaus bei bajorijos valios, tačiau reikšti savo valią renkant Lenkijos karalių[15]. Taigi Horodlėje Lietuvos bajorai susigrąžina kad ir ribotą teisę rinkti didžiuosius Lietuvos kunigaikščius ir taip atkuria tęstinę Lietuvos valdovo instituciją, kurios panaikinimui buvo pritarę 1401 m. duotu Vilniaus aktu.

Horodlės aktai įgyja ypatingos svarbos Lietuvos politinės bendruomenės kūrimuisi. Viena vertus, suteikdami krašto lietuvių bajorijai ne tik asmeninio, bet ir politinio pobūdžio laisves, jie padeda teisinius pagrindus šios bendruomenės iškilimui. Kita vertus, lietuvių bajorijos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio politines teises apribodami įsipareigojimais Lenkijos karaliui ir tautai, šie aktai išryškina bei sumezga esminių problemų mazgą, kurį Lietuvos politinė bendruomenė narplioja iki pat XVIII amžiaus pabaigos – iki Abiejų Tautų Respublikos žlugimo. Tai tautos savarankiškumo ir priklausomybės nuo didžiojo kunigaikščio bei nuo Lenkijos karaliaus ir tautos klausimai, lietuvių kilmės katalikų bajorijos viršenybės ir solidarumo su gudų kilmės stačiatikiais bajorais, vieningos, bet kilmės ir konfesijos požiūriu nevienalytės tautos formavimosi problemos. Politinė Lietuvos visuomenė bręsta kintant bajorijos ir valdovo santykiams, lietuvių bajorijai išsiskiriant savo konfesija, teisėmis ir laisvėmis iš gudų kilmės kunigaikščių bei bajorų, jai savarankiškėjant ir siekiant išsaugoti dominuojančias pozicijas valstybėje gudų bajorijos atžvilgiu ir atsispirti lenkų bajorijos pastangoms paneigti Lietuvos suverenumą. Taigi Horodlė suteikia reikšmingą postūmį lietuvių politinės tautos kūrimuisi ir meta rimtą iššūkį šios tautos savarankiškumui. Lietuvos tauta kuriasi ir Horodlės aktais remdamasi, ir su jais grumdamasi, juos perrašinėdama, savaip aiškindama ir net neigdama.

[15] *Ibid*., p. 21–24.

Per XV amžių kitusį lietuvių santykį su Horodlės aktais iškalbingai liudija *Lietuvos Metrikos* 25-ojoje užrašymų knygoje esantis Horodlės privilegijos tekstas – *skyriai iš Vladislovo Jogailos ir Aleksandro Vytauto privilegijos, duoti Horodlėje 1413 Viešpaties metais*. Ši *Metrikos* knyga sudaryta 1541 metais Lenkijos karalienės ir Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Bonos (1494–1557) nurodymu iš įvairių šaltinių, matyt, daugiausia iš kitų *Lietuvos Metrikos* knygų, 1598 m. LDK kanclerio Leono Sapiegos nurodymu perrašyta, 1786 m. aprūpinta papildomu knygoje esančių dokumentų registru. Taigi *Privilegijos skyrių* paskutinioji redakcija galėjo būti atlikta pirmoje XVI a. pusėje, tačiau tikėtina, kad šie skyriai buvo „lietuvinami" jau XV šimtmetyje, kilus lietuvių ginčams su lenkais dėl Horodlės aktų aiškinimo ir dalies nuostatų pakeitimo. Jau 1448 m. bendrame Liublino seime bei 1451-aisiais Parčevo seime lietuviai, lenkų istoriko Jano Długoszo (1415–1480) teigimu, reikalauja išmesti iš Horodlės akto juos žeidžiančius žodžius apie Lietuvos ir Rusijos žemių įjungimą į Lenkijos Karalystę bei žemesnę jų padėtį, idant neatrodytų, jog lietuviai esą Lenkijos valdiniai. Esą tokias formuluotes lietuvių bajorai Horodlėje patvirtinę nežinodami jų turinio, o tik valdovo įsakymu. Todėl tą aktą būtina pakeisti kitu, kuriame būtų kalbama ne apie Lietuvos įjungimą į Lenkiją ar jos pajungimą jai, o tik apie sąjungą tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ir Lenkijos Karalystės[16].

Būtent šios lietuvius žeidusios Horodlės dokumento vietos ir yra „ištaisytos" *Lietuvos Metrikoje* esančiuose *Privilegijos skyriuose*. Visų pirma, juose nebėra punkto apie karaliaus Vladislovo į Lenkijos karalystę anksčiau inkorporuotas ir vėl iš naujo inkorporuojamas Lietuvos ir Rusijos žemes. Esmingai pakeistas ir Horodlės akte buvęs lietuvių bajorijos įsipareigojimas už gautas laisves per amžius stovėti greta Lenkijos karaliaus Vladislovo ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto bei jų įpėdinių – Lenkijos karalių ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių: iš šio įsipareigojimo išbraukti Lenkijos karalius ir jo įpėdiniai, lietuvių bajorai pažada ištikimybę tik savo valstybės didiesiems kunigaikščiams. *Privilegijos skyriuose* nelieka nuostatos, teigiančios, jog lietuvių bajorija po

[16] Jan Długosz, *Joannis Długossii seu longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae...* , ad veterrimorum librorum manuscriptorum fidem recensuit, variis lectionibus annotationibus instruxit Ignatius Żegota Pauli, cura et impensis Alexandri Przezdziecki, (*Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia*), Cracoviae: Kirchmayer, 1878, p. 45–49, 95–98; Bronius Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje*, 2-asis papild. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 191–192.

Vytauto mirties neturinti teisės savarankiškai, be Lenkijos karaliaus ir tautos valios, rinktis savo valdovų. Šios nuostatos vietoje atsiranda nauja: *Taip pat Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos prelatai, baronai ir kilmingieji, jų didžiajam kunigaikščiui mirus be vaikų ir teisėtų įpėdinių, Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu laisvu rinkimu išsirinks tą, ką panorės* (magnum ducem Lithuaniae libera electione, quem voluerint, eligent). „Sulietuvintoje" Horodlės akto redakcijoje nieko nekalbama apie lietuvių bajorams duodamus lenkų herbus. Iš esmės pakeičiamas punktas, skelbęs, kad suteikiamomis laisvėmis ir malonėmis galėsią naudotis tik lenkų herbus priėmę ir katalikų tikėjimą išpažįstantys lietuvių bajorai. Vietoj šių Horodlės akte buvusių sąlygų nurodoma nauja: akte išdėstytomis laisvėmis ir malonėmis galintys džiaugtis tie *Lietuvos žemių baronai ir kilmingieji, kurie yra iš savo tėvų tikrai kilmingieji nuo seno* (qui sunt ex parentibus suis vere nobiles ex antiquo). Į *Lietuvos Metriką* įjungti *Privilegijos skyriai* iškalbingai nutyli ir Horodlės akto numatytus bendrus lietuvių ir lenkų bajorų seimus Liubline ar Parčeve. Akto skyrių apie Lenkijoje turinčius vykti bendrus seimus keičia skyrius, skelbiantis, kad *esant Respublikos būtinybei* [pro necessitate reipublicae] *parlamentai arba visuotiniai susirinkimai prelatams, baronams ir visiems patarėjams ir didikams, ir visai Didžiosios Kunigaikštijos visuomenei* (totique communitati Magni Ducatus) šaukiami Vilniuje arba kitoje vietoje, jei to sąlygos reikalauja.

Kaip nuosekliai ir be jokių skrupulų Vilniuje redaguotas Horodlės dokumentas, rodo skyriaus apie bajorijos ištikimybę valdovams taisymai. Horodlės privilegijoje sakoma, kad už *Lenkijos karaliaus Vladislovo* ir *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto* suteiktas laisves lietuvių bajorija bei jos palikuonys *visais laikais ir per amžius* turės stovėti greta šių valdovų ir jų palikuonių – *Lenkijos karalių* ir *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių*. *Lietuvos Metrikos* dokumento skyrius *Lenkijos karalių* išvis nemini: lietuviams laisves duodantys *Vladislovas ir Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas* – Vladislovo vardą lydėjęs *Lenkijos karaliaus* titulas praleistas. Iš antrosios skyriaus dalies išbraukiamas ir pats Vladislovo vardas: už gautas laisves, pasak lietuviškojo dokumento, lietuviai bajorai turintys būti ištikimi tik *Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui* ir jo palikuonims – *Lietuvos didiesiems kunigaikščiams*[17]. Įsidėmėtina, kad Horodlės privilegiją

[17] *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25*: (1387–1546): Užrašymų knyga 25, parengė Darius Antanavičius ir Algirdas Baliulis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1988, p. 44–46.

iškreipiantis tekstas Vilniuje buvo saugomas kaip valstybinis dokumentas ne kur kitur, o Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kanceliarijoje. Valstybiniu dokumentu jis buvo pripažįstamas ir 1541 m., įtraukiant jį į *Lietuvos Metrikos* knygą kartu su kitomis valdovų privilegijomis, ir, matyt, 1598-aisiais šią knygą valstybės kanceliarijoje perrašant.

„Sulietuvintame" Horodlės akto tekste jau vartojama ir *respublikos* sąvoka. Ja nusakomi viešieji, valstybiniai Lietuvos reikalai, kuriems aptarti kviečiami tautos atstovai. Iš XVI a. pirmosios pusės mus pasiekianti lietuviškoji Horodlės privilegijos redakcija, skirtingai nei jos autentiškas tekstas, apibrėžia Lietuvos bajoriją kaip suverenią tautą – *Didžiosios Kunigaikštijos visuomenę*, nesaistomą jokių įsipareigojimų Lenkijos karaliui ir tautai, turinčią politines teises laisvai rinkti valstybės valdovą ir svarstyti bendrus respublikos reikalus parlamente.

LIETUVOS KARALYSTĖS PROJEKTAS

Horodlės aktus netrukus paneigia patys jų signatarai: Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas ir lietuvių bajorai. Kaip antitezė Horodlėje duotiems amžiniems įsipareigojimams Lenkijos valdovui bei tautai iškyla Lietuvos karalystės idėja. Pirmąsyk ji nuskamba jau XIV a. pabaigoje. Tikėtina yra Broniaus Dundulio prielaida, kad Jogailai tapus Lenkijos karaliumi *Lietuvos karaliaus titulo klausimas Lietuvos visuomenėje iškyla kaip šalies suverenumo ir nepriklausomybės simbolis, kaip siekimas pakeisti nelygiateisius ryšius su Lenkija ar net visiškai juos panaikinti*[18]. Lietuvos didikai ir bajorai viešai išreiškia siekį paversti Lietuvą savarankiška karalyste jau 1398 m. spalio 12 d. Salyne, Vytautui sudarant taikos sutartį su Ordino didžiuoju magistru: tuomet lietuvių kunigaikščiai ir bajorai paskelbia Vytautą karaliumi. Ordino šaltiniuose esama užuominų, kad dar 1398 metų pradžioje Vytautas su Jogaila rūpinęsi pas popiežių, jog būtų sukurta Lietuvos karalystė[19]. Kad Lietuvos karalystė buvo ne tik Vytauto ar bendras Gediminaičių dinastijos, bet ir visos to meto Lietuvos visuomenės projektas, liudija paties Vytauto vėlyvieji laiškai. Jie atskleidžia pagarbų valdovo ir Lietuvos kaip tautos – dėl bendrų krašto reikalų ir garbės *išgyvenančių* bajorų, ponų, kunigaikščių – santykį. Paskutiniai-

[18] Bronius Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo*, p. 58.
[19] *Ibid*., p. 41, 59.

siais gyvenimo metais karūnos siekiantis Vytautas viešai gina jau ne tik savo, bet ir visos politinės bendruomenės – *mūsų Lietuvos žemių, mūsų Lietuvos bajorų, visų mūsų žemių kunigaikščių ir baronų* kaip *laisvų žmonių* – teises ir garbę. Po Lucko suvažiavimo iš Šventosios Romos imperatoriaus Zigmanto (R. imp. 1410–1437) sužinojęs, kad Jogaila legacijoje pas imperatorių pasisakęs prieš jo karūnavimąsi, Vytautas atmeta viešai paskelbtus Lenkijos karaliaus teiginius – kaip nepagrįstus, jį ir Lietuvą įžeidžiančius. 1429 m. vasario 13 d. iš Eišiškių Zigmantui rašytame laiške Vytautas piktinasi Jogailos legacijoje išdėstyta nuomone, neva *Lietuvos žemių baronai ir gyventojai be Lenkijos karalystės baronų sutikimo ir žinios negalį sau laisvai viešpaties išsirinkti* (barones et incole terrarum Lithwanie non possent libere dominum sibi eligere, sine consensu et requisicione baronum regni sui Polonie). Tokios sąlygos esančios numatytos tik po jo, Vytauto, mirties. Todėl taip teigdamas, Lenkijos karalius, pasak Vytauto, *tarp kitų [*žmonių*] padarė skriaudą ne tiek mums, bet visiems mūsų žemių kunigaikščiams ir baronams, tarsi ketindamas juos padaryti nelaisvus ir savus, ir [*paversti*] savo karūnos vasalais* (homagiales), *kurie dėl to gana stipriai išgyvena, nes jie visada buvo laisvi ir nėra buvę jokios žemės vasalais*[20]. Tų pačių metų vasario 17 dieną iš Trakų išsiųstame laiške Vytautas priekaištauja pačiam Jogailai, kad šis, prieštaraudamas jo karūnavimui, legacijoje pas Romos imperatorių paniekinęs svečiose šalyse Lietuvos valdovą ir lietuvius: *ne tik mus, bet taip pat ir Lietuvos žemes bei mūsų Lietuvos bajorus taip pažeminote ir sukrėtėte, tarsi jie būtų nelaisvi* (nedum nos, verum terras et baiores nostros Litwanie taliter inferiorare et confundere, quasi eos illiberos faciendo). Šį Lenkijos karaliaus pažeminimą, Vytauto teigimu, Lietuvos bajorai *pakankamai stipriai išgyvena ir jų širdys yra nemenkai sujaudintos* (sibi hoc satis alte pensant et corda eorum per hoc non mediocriter moventur)[21]. 1429 m. birželyje, būdamas Maladečinoje, Vytautas laišku kreipiasi ir į *Lenkijos karalystės prelatus ir baronus, mūsų draugus*, aiškindamas jiems, kad karalius Jogaila, skelbdamas jį ir jo pavaldinius esant nelaisvais žmonėmis, apjuodinęs Lietuvos valdovą prieš *Romos karalių* ir *Apaštalinį Sostą*. Po tokio Jogailos poelgio, pasak Vytauto, *pirmiausia pradėjome mąstyti ir su mūsų valdiniais svarstyti* [cum subditis nostris desuper tractare], *kokiu būdu galėtume išvengti sąmyšio ir nelaisvės, į kuriuos*

[20] *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae:* 1376–1430, collectus opera Antonii Prochaska..., Cracoviae: sumptibus Academiae literarum Crac., 1882, p. 814–815.

[21] *Ibid*., p. 816–817.

*pats viešpats Lenkijos karalius mus ir mūsų žemes stengėsi įvelti ir [*šitaip] *prispausti, mat niekada niekaip nesame buvę nelaisvi, ką atkakliai tvirtinome ir su vargu aiškinome to paties viešpaties Lenkijos karaliaus akivaizdoje, kad lygiai taip kaip jis skelbė, jog esame nelaisvi, jis lygiai taip pat apreikštų ir tai, jog laisvi būsime* (nos ita liberos fore manifestar[et])[22]. Taigi laiškuose Romos imperatoriui, Lenkijos karaliui ir Lenkijos ponams Vytautas gina savo ir Lietuvos kaip laisvų žmonių – bajorų, baronų ir kunigaikščių – bendruomenės garbę bei tvirtina, kad kartu su juo dėl krašto garbės ir laisvės išgyvena, jų gynimu rūpinasi visa politinė bendrija – *mūsų Lietuvos bajorai*. Karūnos siekiantis didysis kunigaikštis šiuo atveju iškyla ir kaip krašto politinės bendruomenės teisių bei laisvių gynėjas. Šios laisvės – ne su krikštu lietuvių bajorų įgytos, kaip dar neseniai skelbė paties Vytauto ir Jogailos duotos privilegijos, bet *visada* buvusios. Vėlyvieji Vytauto laiškai atmeta 1387 m. Vilniaus ir 1413 m. Horodlės privilegijų išeities pozicijas ir jų tvirtinamą Lietuvos istorijos sampratą: ne krikštas ir valdovų malonės padariusios lietuvių bajorus laisvus – laisvi, niekam nepavaldūs jie buvę *visada*. Lietuvos suverenumą teigianti karalystės idėja grindžiama iš esmės kita, nei Horodlės aktas, tautos praeities interpretacija – suvokimu, kad Lietuvos bajorija, Lietuvos tauta, turėjusi politines teises ir laisves dar prieš krikštą, kad ji buvusi suvereni ir laisva nuo seniausių laikų. Taigi Vytauto laiškuose Lietuvos karalystės projektas pristatomas kaip bendras tautos reikalas: jį gindamas didysis Lietuvos kunigaikštis nuosekliai gina ir politines lietuvių bajorijos laisves. Laiškuose skelbiama Lietuvos bajorų teisė laisvai rinktis valstybės viešpatį šiuosyk reiškia Lietuvos tautos suverenumo teigimą. Taip Lietuvos karalystės idėja kuria prielaidas ir suverenios Lietuvos Respublikos idėjai rastis.

Kad Lietuvos karalystė buvo ne vienasmenis Vytauto, bet visos politinės bendruomenės siekis, liudytų ir pastangos karalystės projektą įgyvendinti po Vytauto mirties. Lietuvių ponai ir bajorai, Vytautui mirus, prieš Lenkijos karaliaus ir Lenkijos tautos valią išsirenka Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Algirdo sūnų Švitrigailą (Ldk 1430–1432), kuris tuoj pat kreipiasi į imperatorių Zigmantą, reikšdamas jam norą ir sutikimą priimti Lietuvos karūną. Beje, 1431 m. vasario 19 d. rašytuose laiškuose Livonijos magistrui, Rygos ir Dorpato (Tartu) vyskupams Švitrigaila nurodo, kad Lietuvos valdovu tapęs visuomenės valia – *su ponų bajorų, riterių ir tarnų sutikimu* (mit entracht der hern bayoren, rit-

[22] *Ibid*., p. 836–837.

teren und knechten)[23]. Pastebėtina, kad politinės bendruomenės valia pirmąsyk paties Lietuvos didžiojo kunigaikščio viešai pripažįstama ir Lietuvos kaimynams pateikiama kaip jo valdžios teisėtumą ir suverenumą pagrindžiantis argumentas.

BAJORIJOS IŠKILIMAS: KAZIMIERO ĮSIPAREIGOJIMAI

Taigi išsyk po Vytauto mirties išryškėja savarankiškas Lietuvos bajorų vaidmuo valstybėje. Horodlės aktą pasirašę bajorai atmeta prisiimtus įsipareigojimus Lenkijos karaliui bei bajorijai ir savarankiškai išsirenka didįjį kunigaikštį. *Vytauto bajorai* šiuosyk nesijaučia esą tik valdovo pavaldiniai, jo politikos vykdytojai. Jie jau tapatinasi su Lietuvos valstybe ir patys imasi valstybinių sprendimų: jų reiškiama politinė valia ir valdovo siekiai jau ne visada sutampa. Taip 1432 m. grupė Lietuvos didikų, lenkų politikų pakurstyta, surengia sąmokslą prieš didįjį kunigaikštį Švitrigailą, nuverčia jį nuo sosto ir į krašto valdovus, Lenkijos padedami, iškelia Vytauto brolį Žygimantą (Ldk 1432–1440). Šis 1432 m. spalio 15 d. Gardino sutartimi atnaujina sąjungą su Lenkija, gauna iš karaliaus Jogailos iki mirties valdyti šio *tikrą ir teisėtą tėviškę* – Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją, atsisakydamas siekti Lietuvos karūnos.

1432-ųjų valstybinį perversmą vargu ar įmanoma paaiškinti vien lenkų, gynusių savo karalystės interesus, diplomatiniais gebėjimais ir lietuvių didikų naivumu[24]. Regis, dalis lietuvių kilmės krašto diduomenės: Vilniaus kaštelionas Kristinas Astikas (m. apie 1442–1443), kunigaikštis Simonas Alšėniškis (m. 1433), rūmų maršalas Jonas Goštautas (m. 1458), Naugarduko vietininkas Petras Mantigirdaitis (m. apie 1453), Vilniaus vyskupas Motiejus (m. 1453) ir kiti, įtariai vertino Švitrigailos pastangas stiprinti gudų kilmės stačiatikių didikų politinę įtaką, telkti skirtingų konfesijų Lietuvos bajoriją į vieną politinę tautą. Būtent Horodlės aktai ir sąjunga su Lenkijos bajorija padėjo lietuvių bajorams katalikams sutvirtinti savo politinę viršenybę keliatautėje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Ar ne grėsmė prarasti dominuojantį vaidmenį valstybėje nemažą dalį lietuvių bajorijos tuo metu bus paskatinusi atnaujinti ryšius su Lenkija?

[23] Jonas Matusas, *Švitrigaila Lietuvos didysis kunigaikštis*, 2-as leid., Vilnius: Mintis, 1991, p. 40–45.

[24] *Ibid*., p. 72–80.

Tiesa, Lietuvoje įsiplieskęs pilietinis karas tarp nuversto valdovo Švitrigailos ir Žygimanto šalininkų bei Lenkijos pastangos privilegijomis patraukti savo pusėn Lietuvai priklausančios Voluinės gudų bajorus greitai priverčia Žygimantą plėsti ne tik lietuvių, bet ir gudų bajorijos teises ir šitaip dėti pagrindus pilietinei skirtingų tautybių ir konfesijų visuomenės santarvei. 1434 m. gegužės 6 d. Trakuose duota privilegija didysis kunigaikštis Žygimantas pasižada nebausti bajorų be teismo, atleidžia bajorų valstiečius nuo javų dėklos valdovui, o bajorų katalikų teises suteikia ir stačiatikiams. Tokiu būdu kelias į Lietuvos politinę bendruomenę, anksčiau užvertas Horodlėje, dabar atveriamas ir gudų bajorijai. Tiesa, Trakų privilegija nepanaikina Horodlės akto draudimo gudams stačiatikiams gauti vaivadų ir kaštelionų pareigybes bei dalyvauti didžiojo kunigaikščio taryboje.

Kurį laiką dalies krašto bajorijos remtas, Žygimantas šią paramą praranda, ėmęs stiprinti asmeninę valdžią ir kelti grėsmę didikų saugumui: 1440 m. kovo 20 d. su Lietuvos ponų žinia bei tyliu pritarimu jis sąmokslininkų nužudomas. Lietuvių diduomenė perima valstybės likimą į savo rankas.

Jono Goštauto, Horodlės suvažiavimo dalyvio, Vytauto laikais buvusio rūmų maršalo, paraginti, lietuvių ponai suvažiuoja į Alšėnus, pas kunigaikštį Jurgį Alšėniškį (m. apie 1457), Jogailos sūnų dėdę, ir sutaria dėl Lietuvos valstybės savarankiškumo bei integralumo išsaugojimo programos: tų pačių – 1440-ųjų – metų birželio 29 d. apie Joną Goštautą susitelkę lietuvių ponai savarankiškai Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu vainikuoja trylikametį Jogailos sūnų Kazimierą (Ldk 1440–1492), šitaip atgaivindami neribotą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos suverenumą. Už mažametį Kazimierą Lietuvą praktiškai ima valdyti krašto diduomenė, vadovaujama Jono Goštauto, 1440 m. tapusio Trakų, o 1443 m. – Vilniaus vaivada, vėliau – LDK kancleriu. Ponų rūpesčiu Kazimieras išmokomas lietuvių kalbos, jam įdiegiama Lietuvos valdovo savimonė: iki gyvenimo pabaigos Kazimieras pabrėždavo, kad jis esąs savo dėdės Vytauto įpėdinis ir reikalų tęsėjas. Tokiais veiksmais, pasak Edvardo Gudavičiaus, *Vytauto mokyklą išėjusi jo amžininkų karta įvykdė jo užsibrėžtos politinės programos minimumą*. Įsidėmėtina, kad Vytauto valstybinę programą nuosekliai tęsė nebe Gediminaičiai, kurių *dinastija baigė prarasti Lietuvos valstybingumo išreiškėjo vaidmenį*, bet šį vaidmenį perėmę *Vytauto bajorai*[25].

[25] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 285–291, 294.

Būtent Kazimiero iškėlimas ir gebėjimas jo valdymo metais nuosekliai laikytis savarankiškos politinės programos liudija, kad iš senosios didžiojo kunigaikščio tarybos pirmoje XV a. pusėje išauga įtakinga valstybės institucija – Ponų Taryba, kurią sudaro galingiausi, aukščiausias valstybines ir bažnytines pareigybes turintys bajorai. Ponų Taryba, prieš išleisdama Kazimierą į Lenkijos karalystės sostą, pasiekia, kad 1446 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos Brastoje surašytame Kazimiero sutikime priimti Lenkijos karūną Lietuvos ir Lenkijos santykiai būtų apibrėžti kaip dviejų lygiateisių valstybių *meilės sąjunga* (unio caritatis), pripažįstant Lietuvai Vytauto laikų valstybės turėtas žemes ir teisę rinkti savo didįjį kunigaikštį[26]. Lietuvos tautos suverenumą varžiusios Horodlės akto nuostatos tokiu būdu keičiamos jau nebe vienpusiu lietuvių valios veiksmu, bet nauju susitarimu su valdovu ir Lenkijos tauta. Sykiu Lietuvos ponai išgauna iš Krokuvon išvykstančio Kazimiero 1447 metų gegužės 2 dienos krašto privilegiją, kuria didysis kunigaikštis ne tik išsamiau apibrėžia bajorijos bei miestų teises – suteikia *laisves prelatams, kunigaikščiams, baronams, bajorams ir miestams* (užtikrina, kad niekas nebus baudžiamas be viešo teismo bei už kito kaltę, suteikia laisvą galimybę išvykti iš šalies, laisvai naudotis iš *mūsų mylimiausio dėdės Vytauto* ir Žygimanto gautais turtais, atleidžia bajorų ir miestiečių valstiečius ir valdinius nuo bet kokios rinkliavos arba mokesčio valdovui), bet ir pažada krašto politinei bendruomenei, sekdamas savo dėdės Vytauto pavyzdžiu, saugoti Lietuvos valstybės integralumą bei neduoti jos pareigybių bei valdų *jokiam svetimšaliui, o tik vietiniams*. Beje, valdovo įsipareigojimai tautai apima ir bažnytinius, dvasinius, kultūrinius visuomenės reikalus, kuriais tuomet jau rūpinosi Lietuvos suverenumą ginanti krašto diduomenė: Kazimieras pažada į laisvas Lietuvos bažnyčių ganytojų vietas skirti vien Didžiosios Kunigaikštijos *čionykštį gyventoją*, tinkamą šioms pareigoms *dėl savo gabumų ir doro būdo*, ir tik tokio neradus – *antros tautos* [lenkų] *asmenį*[27].

Įsidėmėtina, kad 1447 m. krašto privilegija pirmąsyk Lietuvos valdovas įsipareigoja ginti ir plėsti Lietuvos valstybę kitam politiniam subjektui – Lietuvos tautą atstovaujantiems, jos suverenumą saugantiems bajorams: *Taip pat pažadame ir įsipareigojame, kad minėtos mūsų didžiosios*

[26] Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*: (XIV a. vid.–XIX a. pr.), Vilnius: Aidai, 2000, p. 174–175; Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 298–299.

[27] *Zbiór praw litewskich*, p. 29–30, 34; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 1: *Feodalinis laikotarpis*, redakcinė kolegija: K. Jablonskis [ir kt.], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, p. 132.

kunigaikštijos valdomų sričių bei žemių nesumažinsime, bet jų ribose, kaip mūsų pirmtakai ir ypatingai minėtasis valdovas Aleksandras, kitaip Vytautas, mūsų dėdė ir t.t., laikė ir valdė, taip ir mes jas pilnas ir nepaliestas laikysime, valdysime, ginsime ir su Dievo pagalba visomis mūsų jėgomis stengsimės praplėsti[28]. Kita vertus, privilegijoje valdovo duoti įsipareigojimai tautai pateikiami kaip jo, *prigimto viešpaties*, malonė, kaip atlygis už valdinių ištikimybę, tikintis dar didesnio paklusnumo ateityje: *Mes, Kazimieras, Dievo malone išrinktas Lenkijos karalystės karalius ir Lietuvos, Rusijos ir Žemaitijos žemių didysis kunigaikštis, atsižvelgdamas į garbingiausiųjų, gerbiamųjų, šviesiųjų, veikliųjų, tvirtųjų ir išmintingųjų bei įžvalgiųjų Lietuvos, Rusijos, Žemaitijos didžiosios kunigaikštijos žemių dvasinių ir pasaulietinių prelatų, kunigaikščių, baronų, kilmingųjų, bajorų ir miestiečių pastovią ištikimybę, kurią mums ir mūsų šviesybei bei asmeniui, kaip tikram ir teisėtam paveldėtojui ir prigimtam viešpačiui, turėjo ir dabar turi ir ateityje ketina pastoviai ir ištikimai turėti, kaip tai iš patyrimo juose pačiuose iš tikrųjų gerai yra pastebėta, radome verta už tokį gėrį suteikti jiems atitinkamą ir dosnų atlyginimą, dovanodami jiems malones ir laisves ir kitokį mūsų palankumą, nes tuomet ateityje bus labiau pasirengę pasitarnauti mums ir būti mums paklusnūs, kai jausis paguosti tokiomis malonėmis*[29]. Vis dėlto politinėje tikrovėje ponai paklusnumą valdovui sieja su jo Lietuvai prisiimtų įsipareigojimų vykdymu. 1453 m. Vilniaus seime ir ne sykį vėliau lietuvių ponai, priekaištaudami didžiajam kunigaikščiui Kazimierui dėl Lietuvos interesų nepaisymo, grasina jį nuversti nuo sosto ir išsirinkti kitą valdovą iš savo rato. Beje, dinastijos nario pasirinkimo teisę LDK Ponų Tarybai pripažino ir pats Kazimieras, privalėjęs su ja suderinti savo įpėdinio klausimą[30].

Taigi per XV šimtmetį krašte iškyla ponų ir bajorų politinė bendruomenė, kuri tapatinasi su Lietuvos valstybe bei tauta ir suvokia suverenią Lietuvos valstybę kaip savo gerovės, teisų ir laisvių garantą. Buvę Vytauto talkininkai ir bendradarbiai tampa savarankiškais valstybės kūrėjais, kurie jau patį valdovą priverčia įsipareigoti tautai ginti Lietuvos valstybės interesus. XV a. viduryje Lietuvos ponai įgyja tvirtesnį bajorijos politinį užnugarį: valstybės reikalams aptarti imami šaukti Lietuvos bajorų susirinkimai, tiesa, dar neatstovavę visai krašto bajorijai[31].

[28] *Zbiór praw litewskich*, p. 34; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 134.
[29] *Zbiór praw litewskich*, p. 28–29; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 131.
[30] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 406.
[31] *Ibid*., p. 409.

Šie metai Lietuvos istoriniam likimui, taip pat ir politinės bendruomenės raidai, įgyja simbolinės reikšmės. Neatsitiktinai nuo jų Zenonas Ivinskis pradeda brėžti iš esmės naują Lietuvos istorijos etapą. Būtent 1492-aisiais Maskvos didžioji kunigaikštija iškyla kaip tolesnę Lietuvos istoriją lemiantis veiksnys. Šiuo laiku išryškėja ir esminė, šimtmečius veikusi, ideologinė Vilniaus ir Maskvos antitezė – laisvos tautos ir laisvo patvaldžio priešprieša.

Eschatologiniais 1492-aisiais, sukakus 7000 metų nuo biblinės pasaulio pradžios, Maskvos bažnyčios vadovas metropolitas Zosima tuo laiku sudarytame *Velykų išdėstyme* (Изложение paschalii) paskelbia Maskvą naujuoju Konstantinopoliu, o Maskvos didįjį kunigaikštį Joną (Ivaną) III (Mdk 1462–1505) – *visos Rusios valdovu ir patvaldžiu, nauju caru Konstantinu, naujo Konstantino miesto – Maskvos ir visų rusų žemių ir daugelio kitų žemių viešpačiu*[32]. Taip sukuriama esminė prielaida rastis teokratinei, ne tik istorinio, bet ir kosmologinio pobūdžio Maskvos kaip trečiosios Romos doktrinai, turėjusiai ypatingos svarbos Maskvos valstybės ir rusų tautos istorijai, *nulėmusiai rusų monarchų politines ambicijas ir pagaliau – atsiradimą Maskvos carystės, vėliau tapusios Rusijos imperija*[33]. Konstantinopolis tuomet buvo suprantamas ir kaip *antroji Roma*, ir kaip *naujoji Jeruzalė*. Tad Bizantijos palikimą sau prisiskyrusi Maskva pradeda save suvokti ir kaip šventą teokratinį miestą, ir kaip pasaulio imperijos sostinę. Jos misija – sujungti visas rusų žemes ir pasiekti pasaulinės galios. Jonas III, vedęs paskutiniojo Bizantijos imperatoriaus Konstantino XI brolio dukterį Sofiją ir perėmęs Bizantijos imperatorių herbą – dvigalvį erelį, laikė save 1453 m. žlugusios Bizantijos imperijos sosto paveldėtoju, visų stačiatikių ir graikų ortodoksų vadovu. Taip kurta *visos Rusios Viešpaties* valdžia perima bizantiškosios teokratijos pobūdį: šios valdžios prigimtis – dieviška, viešpaties patvaldystė – laisva, pavaldinių valios neribojama.

Jono III pradėta įgyvendinti *visos Rusios* vienijimo programa visų pirma buvo nukreipta prieš Lietuvą, kurios valdovai ne tik titulavosi *Rusijos paveldėtojais ir viešpačiais*, bet ir valdė senąją Rusijos sostinę Kijevą

[32] Борис Андреевич Успенский, „Восприятие истории в Древней Руси и доктрина *Москва – третий Рим*“, in: Idem, *Избранные труды*, т. 1: *Семиотика истории. Семиотика культуры*, Москва, 1996, с. 87.

[33] *Ibid*., p. 86, 103.

bei didelę rusiškų žemių dalį. Jau 1478 m. Jonas III prijungia prie Maskvos iki tol Lietuvos įtakoje buvusį Didįjį Naugardą, 1485 m. – Tverę. O 1491-aisiais jis sudaro su *Romos karaliumi* – Šventosios Romos imperatoriumi Maksimilijonu I Habsburgu (R. imp. 1486–1519) prieš Lietuvą ir Lenkiją nukreiptą sutartį, kuria imperatorius pažada jam, *mūsų mylimam broliui*, *visos Rusios viešpačiui* (Gosudariu vsea Rusii) padėti *atgauti savo tėvoniją Didžiąją Kijevo Kunigaikštiją* (dostavati svoego otčestva Velikogo Kniažestva Kievskogo)[34]. Užsitikrinęs Maksimilijono paramą, 1492-ųjų rudenį Jonas III pradeda karą prieš Lietuvą. Nuo 1493-ųjų ir santykiuose su Vilniumi jis jau tituluojasi *visos Rusios viešpačiu*[35]. Pretenzijas į *visą Rusią*, į esamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemes Maskvos didysis kunigaikštis grindžia paveldėjimo teise: *visos Rusios* sostinė Kijevas esanti jo, laisvo patvaldžio, *tėvonija*.

Visiškai kitą paradigmą brėžia, politinių simbolių sistemą tvirtina 1492-ųjų įvykiai Lietuvoje. Birželio 7 d. Gardine miršta Kazimieras Jogailaitis, suderinęs su Lietuvos ponais būsimą sosto įpėdinį: pasak jų pačių, *surišęs ir užantspaudavęs visų mūsų sielas, mūsų visų priesaikomis patvirtinęs*, kad po jo *bus viešpačiu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje* sūnus Aleksandras (Ldk 1492–1506). Netrukus *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Tarybos ponai* (pany Rady Velikogo Knjazstva Litovskogo) oficialiais laiškais – pirmąsyk krašto politiniame gyvenime – sukviečia liepos 20-ąją į valstybės sostinę Vilnių visų LDK žemių bajorijos seimą valdovui išrinkti: *seim u Vilni vsim zemljam zjechati* [...] *na vybranje gospodara*. Ponų Tarybos vadovai laiškuose primena Kazimierui duotą priesaiką pakelti didžiuoju kunigaikščiu jo sūnų, bet sykiu pabrėžia ir laisvų rinkimų teisę, teigdami, jog jie palikę karalaitį Aleksandrą Lietuvoje *tik dėl to, kad kraštas būtų saugus nuo priešiškų šalių, nes mes be jūsų malonybių, mūsų mylimųjų brolių, nenorime viešpaties rinkti, bet bendrai sutikdami su jumis visais, ką sutarsim viešpačiu turėti, tą sau ir išsirinksime* (my bez vašoe milosti, bratji našoe miloe, gospodara ne chočem vybirati, oliž pospolu zgodivšysja so vsimi vami, kogo smovim gospodarem meti, togo sobe oberem). Pastebėtina, kad karalaitis Aleksandras, nors vadina *Lietuvos ir Rusų Didžiąją Kunigaikštiją* savo *tėvonija* (otčina naša), į buvusius savo

[34] *Памятники дипломатическихъ сношеній древней Росіи съ державами иностранными*, т. 1: *Памятники дипломатическихъ сношеній съ Имперіею Римскою (съ 1488 по 1594 годъ)*, С. Петербургъ, 1851, с. 66–68.

[35] Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2004, p. 77.

tėvo pavaldinius – *mūsų tėvo ištikimuosius tarnus* laiškuose kreipiasi kaip į bendrapiliečius, vienos politinės bendruomenės narius, vadindamas juos *mūsų bičiuliais* (prijateli našy)[36]. Greičiausiai jau liepos 26-ąją, sekmadienį, Vilniaus katedroje Aleksandras iškilmingai vainikuojamas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Gimęs 1461 m. Krokuvoje, savo lietuvės senelės Sofijos Jogailienės (m. 1461) valia buvo gavęs jos šlovingo globėjo Vytauto Aleksandro vardą. Dabar vainikavimo metu, pasak Motiejaus Strijkovskio (1547–prieš 1593) *Kronikos* pasakojimo, jis prisakomas Lietuvos pareigūnų valdyti tautą *lietuviškais papročiais arba Vytauto pavyzdžiu*[37]. Tokio vėlesnių istorikų paliudyto priesako nuostatas visiškai atitinka ir tuometinių LDK Ponų Tarybos vadovų: Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Mikalojaus Radvilo (m. 1509), Trakų vaivados ir krašto maršalo Petro Jonaičio Mantigirdaičio (m. 1497), Trakų kašteliono Jono Zaberezinskio (m. 1508), Žemaitijos seniūno Stanislovo Jonaičio Kęsgailos (m. 1526) ir Vilniaus kašteliono Aleksandro Alšėniškio (m. 1511), vien lietuvių kilmės didikų, valdovui *padiktuota* inauguracijos privilegija[38].

Aleksandras, *didysis Lietuvos, Žemaitijos kunigaikštis, taip pat Rusijos žemių viešpats ir paveldėtojas* (magnus dux Lituaniae, Samogitiae, nec non terrarum Russiae dominus et haeres) rugpjūčio 6-ąją Vilniuje išleista krašto privilegija įteisina iš esmės naujus valdovo ir tautos, ją atstovaujančios Ponų Tarybos, santykius. Pirmoji šio akto dalis atkartoja 1447 m. Kazimiero privilegiją, sykiu – ir jo politinei bendruomenei duotus įsipareigojimus Vytauto pavyzdžiu saugoti LDK žemių sienas bei plėsti valstybės žemes[39]. Aleksando aktas išsiskiria *Lietuvos valstybės suverenumo ir integralumo deklaravimu*[40]. Naujasis Lietuvos valdovas, sekdamas Jogaila ir Vytautu, pabrėžtinai tituluojasi *Rusijos žemių viešpačiu ir paveldėtoju*: jo tėvas Kazimieras savąjį aktą davė kaip *Lenkijos karalystės karalius ir Lietuvos, Rusijos ir Žemaitijos žemių didysis kunigaikštis* (rex regni Poloniae et magnus dux Lithuaniae, Russiae, Samagitiaeque terrarum), paveldėjimo

[36] *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*: (1427–1506): Užrašymų knyga 5, parengė Egidijus Banionis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 54–55.

[37] Motiejus Strijkovskis, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego...*, t. 2, Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1846, p. 293–294; Fryderyk Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, wyd. 2-e, Kraków: Universitas, 1999, p. 9–12.

[38] Fryderyk Papée, *op. cit.*, p. 13.

[39] *Zbiór praw litewskich*, p. 61–62.

[40] Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności, 1492–1569*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002, p. 16.

teisės į Rusiją jau neakcentuodamas. Skirtingai nei Kazimiero privilegijoje, kurioje ne kartą pasiremta Lenkijos karalystės papročiais, šiuosyk dažniausiai kreipiamasi į Vytautą ir jo pradėtą tradiciją, o nuorodų į Lenkijos pavyzdžius išvis vengiama[41].

Tačiau svarbiausia yra nauja – Ponų Tarybos galias apibrėžianti Aleksandro privilegijos dalis. Ji esmingai apriboja didžiojo kunigaikščio valdžią ir padeda *teisinius pagrindus politinei aukštųjų Lietuvos bajorų galybei*[42]. Šiuo aktu Ponų Taryba, į kurią patekti turi teisę tik lietuviai bajorai katalikai, perima į savo rankas visas svarbiausias valstybės valdymo sritis: užsienio reikalus, administraciją, teismą, iždą, įstatymų leidybą. Didysis kunigaikštis įsipareigoja be Ponų Tarybos – *viešpačių mūsų tarėjų* – žinios nesiųsti pasiuntinių į užsienį, be jų *nutarimo* niekam neteikti valstybinių pareigybių ir valdų, be jų *valios* nenaudoti valstybės iždo. Pastaroji nuostata itin griežta: visi į iždą įnešami *mokesčiai turi būti panaudoti pagal viešpačių mūsų tarėjų nutarimus bendrai krašto gerovei* (pro communi utilitate terrestri). *Nesant jokio būtino reikalo, minėtų mokesčių be pačių viešpačių valios mes negalime iš iždo išimti arba atsiimti arba išvežti iš šalies*[43]. Kartu su Ponų Taryba priimtų sprendimų valdovas nuo šiol negalėsiąs vienasmeniškai atšaukti: *Taip pat kokius tik nutarimus ir dalykus su viešpačiais mūsų tarėjais baigsime, nustatysime ir nuspręsime, tų su nieku kitu neprivalėsime pakeisti, pataisyti arba panaikinti*. Dar daugiau – valdovas įsipareigoja tardamasis su Ponų Taryba paklusti jos valiai be pykčio: *Taip pat, kada kai kuriuos nutarimus ir reikalus pasitarime su mūsų viešpačiais* [in consultatione cum dominis nostris] *reikės apsvarstyti ir tie viešpačiai tam nepritars, tai mes ant jų neprivalome dėl to pykti, bet, ką tik jie mums patars mūsų ir bendrai gerovei, mes tai įvykdysime* (sed quaecunque nobis consulent, pro nostra et communi utilitate, istud nos efficiemus)[44].

Taigi *bendra krašto nauda*, *viešoji krašto gerovė* (utilitas communis terrestris) Aleksandro aktu pripažįstama išskirtiniu *viešpačių tarėjų* rūpesčiu: nuo šiol jie turį patarti valdovui, ką šis privalėtų *įvykdyti* bendram valstybės labui. Pagrįstai lenkų istorikas Ludwikas Kolankowskis vadina šią privilegiją Lietuvos Ponų Tarybos *laisvių, įteisinimų, privilegijų ir lai-*

[41] Fryderyk Papée, *op. cit.*, p. 13–14.

[42] Egidijus Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius: Diemedis, 1998, p. 32.

[43] *Zbiór praw litewskich*, p. 64; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 135.

[44] *Zbiór praw litewskich*, p. 62; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 134.

mėjimų didžiąja charta, kurios Lenkijos senatui niekada nepavyko gauti[45]. Aleksandro aktas Ponų Tarybą iš patariamosios institucijos paverčia realia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos „vyriausybe“ – aukščiausia vykdomąja valdžia ir apeliacine teismo institucija[46]. Taip Ponų Taryba tampa *šalies suvereniteto įkūnytoja*, *Lietuvos valstybingumo išraiškos ir apsaugos centru*[47]. Aukštieji krašto bajorai ima vadintis valstybės ir tautos vardu: *mes, Lietuva* (my, Litva).

1492-ųjų Aleksandro privilegija žymi valstybės politinės santvarkos kaitą. Ji padeda teisinius pamatus ponų oligarchijos santvarkai Lietuvoje. Sykiu Lietuvos ponų valdžia vis labiau ima remtis visos tautos – visos krašto bajorijos politine valia, kuri nuosekliau pradedama reikšti visuotiniuose Lietuvos seimuose. Būtent Aleksandro laikais Lietuvos seimas iš bajorų suvažiavimo virsta Lietuvos žemes atstovaujančia valstybės institucija, kurioje svarstomi svarbiausi vieši reikalai: valdovo rinkimai, sąjungos su Lenkija klausimai, karo prievolės nustatymas ir kita. Seimai tampa pastovūs: vien per 14 Aleksandro valdymo metų (1492–1506) įvyksta 11 Lietuvos seimų. Taigi 1492-ieji – Lietuvos parlamentarizmo pradžia: iš šiuo laiku pradėtos tradicijos 1564–1566 metais išauga Lietuvos seimas jau kaip tikra krašto visuomenės politinė atstovybė[48].

Būtent 1492-ieji duoda pradžią ir Lietuvos Respublikos idėjai, išplėtotai ir viešuose tekstuose įtvirtintai tik XVI a. viduryje ir antrojoje pusėje. Tačiau jau Aleksandro laikais Lietuva, jos politinė bendruomenė imama vadinti *respublika*. Kaip *respublika* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenė ima kurti savo santykius su kita – Lenkijos *Karalystės respublika*. Iš *respublikos* pozicijų Lietuva pradeda vertinti ir Maskvos Didžiąją Kunigaikštiją, vis aiškiau jausdama bei pabrėždama savo ir Rytų kaimynės santvarkų skirtybes.

Pačioje XV ir XVI a. sandūroje įvyksta svarbių permainų Vilniaus ir Maskvos, Vilniaus ir Krokuvos santykiuose. Auganti Maskvos grėsmė verčia Lietuvos diduomenę ir valdovą siekti tvirtesnės sąjungos su Lenkija. Pasinaudoję lenkų sutrikimu iš Turkijos kylančio pavojaus akivaizdoje (1498-ųjų pavasarį turkai pirmąsyk įsiveržia į Lenkiją ir nusiaubia jos pietrytines žemes, sukeldami paniką visoje valstybėje), lietuviai 1499 m.

[45] Ludwik Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: *1377–1499*, Warszawa: [s.n.], 1930, p. 401–402.

[46] Egidijus Banionis, *op. cit.*, p. 32; Grzegorz Błaszczyk, *op. cit.*, p. 17.

[47] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 408.

[48] Grzegorz Błaszczyk, *op. cit.*, p. 15, 20–21.

pasiūlo Lenkijai dviejų lygiateisių valstybių sąjungą – vadinamąją Vilniaus uniją ir pasiekia, kad jos aktas gegužės 6 d. abiejų šalių senatų būtų priimtas Krokuvos seime. Liepos 24-ąją sutarties aktą pakartotinai patvirtina Lietuvos seimas Vilniuje. Sutartis pabrėžtinai remiasi Horodlės aktu ir esmingai jį taiso. Visų pirma, joje atsisakoma lietuvių politinę bendruomenę žeidusių ir jos per XV a. nuolat ginčytų teiginių apie Lietuvos *inkorporavimą* į Lenkiją bei *vergijos jungą, vergijos pančius* (jugum servitutis), kuriais lietuviai esą buvę surišti iki krikšto. Taip pat perrašomos ir visiškai suvienodinamos abiejų valstybių valdovų rinkimus nusakančios formulės, tvirtinant, kad ir lietuviai, ir lenkai, kaip lygaiteisės tautos, renkasi savo valdovą su kitos pusės *patarimu ir žinia*. Vilniaus sutartis ypatingai pabrėžia abipusį įsipareigojimą teikti karinę pagalbą prieš priešus[49].

Naujos aplinkybės greitai priverčia šį Lietuvos ir Lenkijos tautų suverenumą bei politinę lygybę teigiantį aktą peržiūrėti. 1500-ųjų liepos 14-ąją mūšyje prie Vedrošos upės pirmąkart Maskvai pavyksta sutriuškinti Lietuvos kariuomenę: lengvabūdiškai lietuviams vadovavęs LDK etmonas Konstantinas Ostrogiškis (1461–1530) kartu su kitais žymiais didikais pakliūva į nelaisvę. Simbolinė Maskvos pergalė sukrečia Lietuvos visuomenę: iš Rytų kyla pavojus pačiai valstybės ir politinės bendruomenės egzistencijai. Didysis kunigaikštis Aleksandras skubiai imasi telkti prieš Maksvą plačią valstybių sąjungą.

Kai 1501 m. birželio 17 d. Torunėje miršta Aleksandro brolis Lenkijos karalius Jonas Albrechtas (Lk 1492–1501), Lietuvos valdovas ima rūpintis Lenkijos sostu. Šį valdovo siekį, vildamasi užsitikrinti Lietuvai didesnę karinę ir politinę Lenkijos pagalbą, tvirtai remia LDK Ponų Taryba. Vos po kelių dienų, birželio 25-ąją, Aleksandras laišku iš Vilniaus kreipiasi į jauniausiąjį savo brolį Frederiką (Frydrichą, 1468–1505), kardinolą, Lenkijos primą, pirmąjį Lenkijos senatorių, prašydamas jo pagalbos siekiant Lenkijos karūnos ir žadėdamas atnaujinti Lietuvos ir Lenkijos sąjungą: *Kunigaikštiją į Karalystę įjungti* (Ducatum Regno incorporare), nes *per inkorporaciją kiekvienos iš jų respublika stovės laimingiau, ypač šiuo karų laikotarpiu* (per quam incorporationem utriusque respublica felicius stabit, maxime sub hac tempestate bellorum)[50]. Taigi mainais

[49] *Ibid*., p. 36–37.

[50] *Akta Aleksandra Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego i t.d., (1501–1506)*, wydał Fryderyk Papée (Wydawnictwo Komisji Polskiej Akademji Umiejętności; Nr. 79), Kraków: Polska Akademja Umiejętności, 1927, p. 3–4.

į karūną Aleksandras siūlo lenkų bajorijai įjungti Lietuvą į Lenkiją, bet kalba apie atskiras abiejų valstybių respublikas. Pasak jo, kiekviena iš jų: Kunigaikštijos respublika ir Karalystės respublika (*respublica Regni*) po susijungimo būsiančios laimingesnės. Abu broliai Aleksandro pastangas tapti Lenkijos karaliumi grindžia *Respublikos meile* (in Rempublicam amor), *laimingesne Respublikos būkle*. Frederikas pažada stumti brolio reikalą į priekį *bendram gėriui ir Respublikos naudai* (pro communi bono et utilitate Reipublicae), teigdamas, kad *tikrai netrūksta nei jokio paraginimo, nei paskatos, kad darytume tai, ko reikalauja broliška meilė ir pačios Respublikos bei abiejų viešpatysčių nauda* (ipsius Reipublicae et utriusque dominii commoditas)[51]. Lenkijos karaliaus rinkimai tampa Lietuvos bajorijos bendru reikalu: 1501-ųjų rugsėjo viduryje Gardine susirinkęs Lietuvos seimas siunčia Vilniaus vyskupo Alberto Taboro (apie 1450–1507) vadovaujamą Lietuvos delegaciją į Petrakavą tartis dėl valdovo elekcijos ir abiejų valstybių unijos. Čia lietuviai, kaip ir jų valdovas, didžiojo Lietuvos kunigaikščio kandidatūrą į Lenkijos sostą visų pirma paremia Karalystės ir Kunigaikštijos sąjungos būtinybe: ši sąjunga buvusi abiem valstybėm išganinga, o jų priešams – grėsminga, tad dabar, kai Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai grasina Maskva, Lenkijos karaliaus rinkėjai neturėtų atmesti lietuvių siūlymo, nes tai galėtų juos pastūmėti į *desperaciją* ar net priverstų ieškoti priešų paramos, o Karalystėje sukeltų vidaus sumaištį ir *rusų žemių atsimetimą*[52]. Derybos Petrakave trunka iki rugsėjo pabaigos. Dėl Aleksandro karūnos ir būsimos karinės lenkų paramos Lietuvos delegatai sutinka pritarti lenkų ponų spalio 3 d. parengtam sutarties aktui, kuris pirmąsyk nebenumatė atskiro Lietuvos valdovo, taigi – ir Jogailaičių paveldėjimo teisės į LDK, o skelbė abiejų valstybių *susijungimą ir susiliejimą į vieną ir nedalomą bei skirtumų neturintį kūną* (in unum et indivisum ac indifferens corpus), tvirtino bendrą pilietinę sąjungą – *vieną broliją* (una fraternitas), bendrą, kartu renkamą valdovą, *bendrus pasitarimus* (communia consilia), bendrus pinigus bei abipusę karinę pagalbą kovoje su priešais. Apie Aleksandro laiškuose žadėtą Kunigaikštijos inkorporavimą į Karalystę nekalbama. Prieš tapdamas Lenkijos karaliumi Aleksandras Petrakave sudarytą aktą spalio 23-ąją kartu su Lietuvos Ponų Tarybos nariais patvirtina Melnike, papildęs jį

[51] Fryderyk Papée, *op. cit*., p. 51.

[52] *Ibid*., p. 52–53; Mečislovas Jučas, *op. cit*., p. 180–181; Grzegorz Błaszczyk, *op. cit*., p. 38–39.

esmine išlyga: šią sutartį dar privalą patvirtinti *Lietuvos prelatai, baronai, kilmingieji ir bajorai* – Lietuvos seimas[53]. Išrinkus Aleksandrą Lenkijos karaliumi Lietuvos seimas, nesulaukdamas reikiamos lenkų karinės paramos prieš Maskvą, Petrakavo-Melniko sutarčiai pritarti neskuba, kol pagaliau 1505-ųjų pradžioje susirinkęs Lietuvos Brastoje ją išvis atmeta.

Tuo metu vykstančiuose lietuvių ir lenkų svarstymuose dėl karinės pagalbos ir sutarties ratifikavimo, net ir paskelbus būsimą vieną politinę broliją, kalbama apie esančias dvi respublikas – dvi savarankiškas politines bendruomenes. Aleksandras 1503-ųjų vasarį rašytu įsaku kviesdamas Lenkijos bajoriją į seimą Petrakave, kuriame be kitų reikalų ragina svarstyti ir pagalbos Lietuvai klausimą, mini ir bendrą *Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos respubliką* (respublica Regni et magni ducatus Lithuaniae), ir *kiekvienos iš Respublikų būtinybę* (necessitas utriusque Reipublicae), ir *Lietuvos Respubliką* (respublica Lithuana)[54]. Dar vėliau, 1505-ųjų vasario 25 d. Lietuvos Brastoje vykstančioje Karalystės ponų pasiuntinybėje pas Lietuvos ponus dėl unijos reikalų, kalbama apie *abiejų Respublikų – mūsiškės ir jūsiškės – būklę* (status utriusque Reipublicae nostrae et vestrae)[55]. Taigi oficialiuose XVI a. pradžios raštuose gana nuosekliai vartojama *respublikos* sąvoka nusako ir dviejų tuo metu dėl unijos besiderančių valstybių bendrą visuomenę, ir atskirą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos politinę bendruomenę. Tokia šios sąvokos vartosena išlieka iki pat XVIII a. pabaigos.

Aleksandro tekstuose Lenkija ir Lietuva iškyla ir kaip svarbios *visos krikščioniškosios Respublikos* (totius Reipublicae christianae) – visos Vakarų krikščionijos, krikščioniškosios civilizacijos dalys. Sykiu jos vaizduojamos kaip antitezė *barbarų* pasauliui, kuriam be *pagonių*, totorių bei turkų, priskiriami ir *schizmatikai* maskvėnai bei valakai. Taip 1504 m. Aleksandro pasiuntinybėje pas popiežių Julijų II (1503–1507) pasakojama apie Lenkijos Karalystę ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją finansiškai nepakeliamai slegiančią nuolatinę kovą su barbarais: totoriais, turkais, valakais ir maskvėnais. Skundžiamasi, kad šioje kovoje Romos imperijos vokiečių kunigaikščiai ne tik niekada nepadeda Lenkijos Karalystei, bet dar *patronauja* su ja kovojantiems schizmatikams, nors ši Karalystė ir esanti Vokietijos kunigaikščių *priešmūris*. Tikinama, jog *niekada nedera rodyti jokio*

[53] *Akta Aleksandra*, p. 18, 23.
[54] *Ibid*., p. 234–241.
[55] *Ibid*., p. 458.

palankumo tiems schizmatikams, iš kurių galingiausia ir didžiausią pavojų kelianti Maskva. Įspėjama: *Šventasis Tėvė, esame vedami prie padėties, kai pagonys galės laisvai traukti per Lenkijos karalystę prieš krikščioniškas viešpatijas*. Popiežiaus prašoma diplomatinės ir finansinės pagalbos – *dūžtant kaip laivui Karalystei ir net visai krikščioniškai Respublikai* (naufraganti Regno et demum universae christianae Reipublice)[56]. Taigi Lietuva, kartu su Lenkija, nusakoma kaip Vakarų civilizacijos priešpilis (priešmūris) nuo Rytų barbarybės. Sykiu brėžiama aiški takoskyra tarp *krikščioniškajai Respublikai* priklausančių Lietuvos bei Lenkijos *respublikų* ir Vakarų Krikščionijai nepriklausančios, jai svetimos, priešiškos ir pavojingos Maskvos. Per Aleksandro valdymo metus Lietuvos politinė bendruomenė vis labiau ima suvokti skirtumą tarp savo *Kunigaikštijos respublikos* ir Maskvos *tironijos*: būtent dėl *tironijos* baimės XVI a. pradžioje Lietuvos rusų kunigaikščiai, nepaisant vienos religijos, kalbos ir papročių, liaujasi perbėginėję į Maskvos pusę[57]. Teisės ir laisvės Lietuvoje tampa stipresniu tautą konsoliduojančiu veiksniu, negu bendra religija ar kalba.

Taigi 1492-ieji duoda pradžią dviems skirtingoms valstybinėms ideologijoms, dviems skirtingoms politikos ir kultūros paradigmoms: Vilniuje padedami pagrindai laisvos tautos, laisvos respublikos idėjai rastis, Maskvoje iškyla iš Dievo gautos, laisvos ir neribotos, pasaulinės galios siekiančios patvaldystės idėja. Šios idėjos plėtojamos kaip viena kitos antitezė kelis šimtmečius. Kelis šimtmečius XV amžiaus pabaigoje nubrėžtomis paradigmomis remiasi Vilniaus ir Maskvos diplomatinė bei ginkluota kova.

„RESPUBLIKONIŠKAS“ TAUTOS KILMĖS MITAS

1492-aisiais išryškėjusią Vilniaus ir Maskvos ideologijų priešpriešą XVI a. pradžioje išplėtoja abiejų valstybių istoriniai pasakojimai. Būtent šiuo metu Lietuvoje ir Maskvoje sukurtos praeities interpretacijos duoda istorinių vaizdinių ir mitų rinkinius, kuriais Lietuvos ir Maskvos tautinės bei politinės tapatybės remiasi kelis šimtmečius.

Atsakydama ne tik į Maskvos, bet ir į Lenkijos valstybinių ideologijų iššūkius, Lietuvos politinė bendruomenė XVI a. pradžioje pirmąsyk

[56] *Ibid*., p. 442–448.
[57] Fryderyk Papée, *op. cit*., p. 75.

pasirūpina jos savarankiškumą pagrindžiančia išsamia krašto istorija – *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštijos metraščiu* bei vėliau išplėtotu šio metraščio variantu – vadinamąja *Bichoveco kronika*. Abu šie tekstai sukuriami buvusio Vytauto bajoro, didžiojo kunigaikščio Kazimiero globėjo Jono Goštauto vaikaičio, Kijevo vietininko, krašto maršalo, Trakų vaivados Martyno Goštauto ir Alšėnų kunigaikštytės sūnaus Alberto Goštauto (m. 1539), būsimojo LDK kanclerio, iniciatyva. Pirmasis parašomas iki 1519 metų, antrasis – tarp 1519-ųjų ir 1525-ųjų[58].

Maždaug tuo pat laiku paties Maskvos valdovo arba jo dvariškių rūpesčiu sukuriami du istoriniai tekstai, turintys *sustiprinti centralizuotą rusų valstybę*: *Spiridono Savvos laiškas* (Poslanie Spiridona Savvy) ir juo pagrįstas *Pasakojimas apie Vladimiro kunigaikščius* (Skazanie o knjazjach vladimirskich). Pirmąjį tarp 1505-ųjų ir 1523-ųjų parašo iš Lietuvos į Maskvą perbėgęs vienuolis Spiridonas Savva. Šis iš Tverės kilęs dvasiškis apie 1476 m. pasirodė Lietuvoje kaip naujas, Konstantinopolio patriarcho paskirtas *visos Rusios Kijevo* metropolitas, bet čia buvo sutiktas priešiškai: Lietuvos valdovas Kazimieras prieš jo valią paskirtą metropolitą įkalino. Tik po 1482-ųjų šiam pavyko pabėgti iš Lietuvos kalėjimo į kaimyninę Maskvos valstybę, kurioje jis kaip *Šėtonas* – Maskvos metropolito konkurentas – ilgiems metams buvo uždarytas į vienuolyną. Nors ir valdovo užsakymu rašytas, bet asmeninio pobūdžio buvęs Spiridono Savvos istorinis veikalas iki 1533 m. paverčiamas oficialiu Maskvos valstybės istoriniu tekstu – *Pasakojimu apie Vladimiro kunigaikščius*[59].

Taigi Lietuvos valstybės istorinis pasakojimas rašomas tautą atstovaujančių didikų rūpesčiu ir jų aplinkoje, Maskvos valstybės pasakojimas – didžiojo kunigaikščio rūmų iniciatyva. Pirmasis perteikia Lietuvos valstybės istoriją krašto diduomenės požiūriu, antrasis vaizduoja Maskvos valstybę ir *visą Rusią* kaip neribotos valdžios valdovo tėvoniją[60].

Ir Vilniaus, ir Maskvos istoriniai tekstai visų pirma kuria kilmės mitus: pirmasis pasakoja apie tautos ir valdovo kilmę, antrasis pateikia tik valdovo genealogiją. Abu tekstai kilmės mitus susieja su bendruoju pasakojimu apie žmonijos praeitį, pamatiniais – bibliniais ir antiki-

[58] Rimantas Jasas, „Bychovco kronika ir jos kilmė“, in: *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Rimantas Jasas, (*Lituanistinė biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1971, p. 30–38.

[59] Р. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, Москва-Ленинград, 1955, с. 71–75, 109.

[60] *Ibid*., p. 152–156; Rimantas Jasas, *op. cit*., p. 21–22.

niais – pasaulio istorijos įvykiais: taigi savo valstybes, jų praeitį ir ateitį, jie įrašo į visuotinę pasaulio raidą. Nors Maskvos pasakojimas ir pradedamas nuo biblinio Nojaus, viešpatavusio *visoje visatoje*, vis dėlto abiejų pasakojimų atspirties taškas yra tas pats – Kristaus gimimo metais *ne tik Romos valstybę, bet ir visą pasaulį* valdęs imperatorius Augustas.

Nuo Jėzaus Kristaus ir Augusto – nuo krikščioniškojo Vakarų pasaulio pradžios – pradeda krašto istoriją *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštijos metraštis*. Tai daroma neatsitiktinai: būtent iš Romos *cezarių* giminės lietuvių istorinis pasakojimas kildina pirmąjį Lietuvos valdovą. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių protėvis – *romėnų kunigaikštis vardu Palemonas* – buvęs vieno iš Augusto valdžios palikuonių – *cezario Nerono giminaitis*. Taigi lietuviškasis kilmės mitas, kad ir netiesiogiai, sujungia Gediminaičių-Jogailaičių dinastiją su religinėmis ir politinėmis Vakarų pasaulio ištakomis. Vis dėlto Vilniaus istorinis tekstas labiau pabrėžia ne paties valdovo, bet tautos kilmę. Viena vertus, *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštijos metraštis* ir *Bichoveco kronika* net nevadina Gediminaičių Palemono palikuonimis: pasak pirmojo teksto, Palemono giminė baigėsi mirus be įpėdinių didžiajam kunigaikščiui Rimgaudui, pasak antrojo – paskutinieji Palemonaičiai buvę karalius Mindaugas ir jo sūnus Vaišvilkas[61]. Taigi Palemonas su valdančiąja Jogailaičių dinastija tiesiogiai susiejamas ne pačiuose metraščiuose, bet vėlesniuose poleminiuose, istoriniuose ir proginiuose LDK kūriniuose. Kita vertus, metraščių Palemonas nėra Romos cezarių valdžios paveldėtojas: jis tik bėglys, kartu *su žmona ir vaikais, ir su savo turtais, ir savo pavaldiniais* (poddannymi svoimi) bei kartu su *penkiais šimtais kilmingųjų su žmonomis ir vaikais, ir daugeliu žmonių* pasprukęs nuo Nerono žiaurumų į Žemaitiją ir Lietuvą. Įsidėmėtina, kad Romos *kilmingieji* pasakojime nevadinami Palemono *pavaldiniais*: jie tik *susirinkę su kunigaikščiu* bendron kelionėn[62]. Taigi lietuvių metraštis iš antikinės Romos kilmingųjų giminių kildina ne tik Lietuvos valdovų dinastiją, bet ir Lietuvos tautą, jai tuo metu atstovaujančias lietuvių ir žemaičių bajorų gimines.

Bendros romėniškos kilmės mitas iškyla kaip Lietuvos politinės bendruomenės vienybės ir jos lygių teisių dalyvauti valstybės valdyme

[61] *Полное собрание русских летописей*, т. 35: , Москва: Наука, 1980, p. 131, toliau – *ПСРЛ*; *Lietuvos metraštis*, p. 58–59.

[62] *ПСРЛ*, p. 128.

kartu su valdovu simbolis: kadangi lietuvių didikų protėviai kartu su Palemonu kūrę Lietuvos valstybę, jie turį drauge tvarkyti ją šiandien[63].

Lietuviškasis tautos kilmės mitas turi ryškų „respublikonišką" atspalvį. Lietuvos valstybės kūrėjai – Romos kilmingieji – esą laisvi, savo teises ir laisves branginantys žmonės. Būtent gindami savo laisves jie bėga į Lietuvą nuo Nerono despotijos. Nerono valdžią metraštis vaizduoja kaip tironiją, pamynusią kilmingųjų ir visos visuomenės teises: *Neronas buvo žiaurus ir nepastovus viešpats*, jis *ir romėnų kunigaikščiams, ir ponams, ir kilmingiesiems, ir visai visuomenei darė dideles skriaudas ir priespaudas* [i vsemu pospolstvu krivdy i vtisnenija velikija činil], *todėl nė vienas iš jo pavaldinių, dėl jo didžio žiaurumo ir nepastovumo, nebuvo tikras nei saugus ne tik dėl savo valdų arba turtų, bet ir dėl savo sveikatos*[64]. Antitironiškas lietuvių kilmės mito pobūdis išlieka ir *Bichoveco kronikoje*: tik joje Neroną pakeičia krikščionių persekiotojas hunas Atila, kurio vergijos vengdami išbėgioja Romos *senatoriai*, o kunigaikštis Apolonas ir penki šimtai Romos patricijų persikelia į Lietuvą[65].

Lietuvių kilmės iš romėnų mitas išreiškia ne tik Lietuvos politinės bendruomenės lygiateisiškumą valdovo atžvilgiu, bet ir jos kaip tautos bei valstybės suverenumą. Jis tiesiogiai atsako į to meto Krokuvos ir Maskvos skelbiamas praeities interpretacijas. Visų pirma, romėniškos kilmės mitas kuriamas kaip antitezė pirmosiose Jogailos bei Vytauto privilegijose išsakytam bei nuolat Lenkijos primenamam pasakojimui apie iki krikšto buvusią lietuvių vergiją. Metraštinis pasakojimas radikaliai neigia Horodlę: lietuvių bajorija buvusi laisva nuo antikinių laikų – savo laisves ji gavusi ne iš Jogailos ir Vytauto, bet paveldėjusi iš pačių Romos kilmingųjų. *Bichoveco kronika* šią kilmės mito paskirtį įvardija visiškai tiesmukai. Pasak jos, į Romos imperatoriaus Zigmanto siūlymą lietuvių bajorams susibroliauti su lenkų bajorais ir priimti šių herbus, kaip tai kadaise padarę lenkai su čekais, lietuvių ponai atsakę: *Lenkai nebuvo bajorai, o paprasti žmonės, neturėjo nė savo herbų ir siekė jų, duodami čekams dideles dovanas* [...]. *Bet mes esame bajorai senos, romėniškos kilmės; mūsų protėviai su savais herbais atkeliavo į šį kraštą ir čia jais naudojosi, ir todėl*

[63] Stephen C. Rowell, „Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą?", in: *Seminarai*: Straipsnių rinkinys, redagavo Alvydas Jokubaitis ir Antanas Kulakauskas, Vilnius: Atviros visuomenės kolegija; Vyturys, 1998, p. 14, 24.

[64] *ПСРЛ*, p. 128.

[65] *Lietuvos metraštis*, p. 41–42.

mes dabar juos turime ir naudojamės jais, kaip savais, ir todėl mums nereikia jokių naujų herbų, o laikysimės senųjų, kuriuos mums paliko mūsų protėviai. Kad lietuviai esą *senos romėniškos kilmės bajorai*, kad jų *bajorystė senesnė ir garbingesnė, negu lenkų*, kronikoje pripažįstąs pats Romos imperatorius, kviečiantis priimti lenkų herbus vien *vardan jūsų vienybės ir brolybės*. Bet lietuvius susibroliauti su lenkais prikalbąs tik Vytautas – ir tik dėl to, kad šie *priešiškais santykiais nesukliudytų gauti jam karaliaus vainiką*, tad *šitaip jiems sakė: „Juk kai vainiką atveš, galėsite jiems raštus grąžinti, o jų herbus atmesti ir pasiimti savo senuosius“*[66].

Į romėniškos kilmės mitą atremtas metraštinis lietuvių pasakojimas nuosekliai perrašo Lietuvos ir Lenkijos santykių istoriją. Jis išvis nutyli buvus Lietuvos ir Lenkijos sąjungą: lenkai atidavę valstybės karūną Jogailai, norėdami *apsaugoti savo žemę nuo lietuvių, nes jėga jiems pasipriešinti niekaip negalėjo*. Mainais į Lenkijos Karalystę Jogaila pažadėjęs tik lietuvių krikštą[67]. Vytauto kova su Jogaila dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos bei jo siekis gauti Lietuvos karūną vaizduojami kaip visos tautos lūkesčius išreiškiantys ir jos remiami veiksmai. Pats Vytautas iškeliamas kaip tautos ir valstybės suverenumo simbolis. Kai lenkų karalius Jogaila atsiuntė į Vilnių *savo seniūną, lenkų poną* [ljadckogo pana], *tada ir pasidarė Vytautui didžiai liūdna, ir* [apėmė jį] *didelis gailestis, nes prieš tai Lietuvos žemėje svetimo šeimininko nebuvo* [togdy i stalo Vitovtu smutno velmi i žalost velikaja, iž pered tym v Litovskoi zemli čužogo deržavcy ne byvalo], *tada Vytautas surengė sau pasitarimą su daugeliu lietuvių kunigaikščių ir bajorų* [itogdy Vitovt učinil sobe radu z mnogimi knjazmi i z bojary litovskimi] ir pradėjo karą dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos. Kai po ilgos kovos Vytautas *atsisėdo į Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sostą Vilniuje, džiaugėsi visa Lietuvos ir Rusijos žemė* (byli rady vsja zemlja Litovskaja i Ruskaja)[68]. Lietuvių bajorai sutikę susibroliauti su lenkais tik *trokšdami, kad jis [*Vytautas*] gautų karaliaus vainiką*[69]. Tiesa, metraščiuose netiesiogiai minima Horodlės sutartis, bet joje prisiimti įsipareigojimai aiškinami iš lietuviškų pozicijų: *Didysis kunigaikštis Vytautas su tuo sutiko, ir lenkų ponai su lietuvių didikais prisiekė, ir karalius su Vytautu užrašė, kad po jų mirties, jeigu karalius Jogaila bus likęs bevaikis, o Vytautas vaikų turės,*

[66] *Ibid*., p. 116.
[67] *Ibid*., p. 91–92; *ПСРЛ*, p. 135.
[68] *ПСРЛ*, p. 136, 158–159; *Lietuvos metraštis*, p. 95, 98.
[69] *Lietuvos metraštis*, p. 117.

tuomet lenkai į Lenkijos sostą negalės rinkti kito valdovo, tik iš Vytauto vaikų, kuris valdys Lenkijos karalystę ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją. O jeigu Vytautas neturės vaikų, bet Jogaila turės, tuomet lietuviai negalės rinkti Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai kito valdovo, kaip tik karaliaus sūnų. Šią sutartį sudarant dalyvavusi visa *Didžiosios Kunigaikštijos Taryba* bei visa *Lenkijos Karalystės Taryba* ir jai prisiekusios. Duotiems įsipareigojimams lietuviai buvę ištikimi, išsirinkdami valdovais Žygimantą Kęstutaitį ir Kazimierą Jogailaitį[70]. Tačiau lenkai elgęsi negarbingai: jie visomis išgalėmis mėginę lietuvių savarankiškumui pakenkti, net pačią Lietuvos valstybę sunaikinti. *Nenorėdami, kad Lietuva būtų karalystė*, jie pagrobę ir perkirtę iš Romos Vytautui siųstą Lietuvos karūną. Kazimiero laikais lenkų ponai buvo sumanę sukviesti į bendrą seimą Parčeve *visus lietuvių didikus, Didžiosios Kunigaikštijos ponus*, ir *tame Parčevo seime lietuvių didikus išpjauti, o Lietuvos kunigaikštiją grobtinai prijungti prie Lenkijos, ir taip padaryti, kaip seniau buvo padarę Peremislio rusų ponams: pakvietė juos tartis ir ten pat išpjovė, o Peremislį užgrobė*. Pasak metraščio, *nuo to laiko tarp lietuvių ir lenkų ponų kilo didžiausias pyktis ir neapykanta*. Vilniaus vaivada Jonas Goštautas ir kiti Lietuvos ponai tuomet nusiuntę lenkams atgal jų herbus ir pradėję *antspauduoti savo senaisiais*[71]. Taigi metraštinis lietuvių pasakojimas ne tik kelia bei gina Lietuvos tautos suverenumo idėją, bet ir gana tiesmukai skelbia lenkų ponus esant Lietuvos valstybingumo priešais.

Lietuvių kilmės iš romėnų mitas turi ir akivaizdų antigudišką pobūdį: jis pabrėžia politinę lietuvių ir žemaičių bajorų viršenybę prieš gudų kilminguosius. Lietuvos valstybės kūrėjais pripažįstami esant tik iš romėnų kilę lietuviai bei žemaičiai. Beje, Palemono mitas metraščiuose aprėpia ir pasakojimą apie Rusijos prisijungimą. Taigi juo seikiama pagrįsti Lietuvos – lietuvių ir žemaičių diduomenės – teises į rusų žemes. Pasak metraščių, romėnų kilmės lietuvių ir žemaičių kunigaikščiai bei ponai po totorių antpuolių užima *ištuštėjusią Rusų žemę*, nes *rusų kunigaikščiai išvaikyti*. Dar Lietuvą valdant Palemono sūnui Kūnui, totorių *caras Batijus ėjo į Rusų žemę ir visą Rusų žemę užkariavo, ir daug rusų kunigaikščių nugalabijo, o kitus į nelaisvę išsivedė, ir visos Rusų žemės sostinę Kijevo miestą sudegino ir tuščią padarė*. Tai matydamas ir pasiuntęs Palemono vaikaitis didysis kunigaikštis Montvilas savo sūnų Skirmantą su lietuvių ponais Grumpiu, Eikšiu ir Graužiu – Goštautų, Davainų ir Manvydų protėviais – rusų

[70] *Ibid*., p. 111, 119.
[71] *Ibid*., p. 117, 139–140.

žemių užimti. Lietuvių kilmės mitą metraščiuose papildo pasakojimas apie didįjį lietuvių, žemaičių ir rusų kunigaikštį Gediminą, kuris ne tik įkūręs Lietuvos sostinę Vilnių, bet ir užkariavęs visos Rusijos sostinę Kijevą – taigi užtikrinęs lietuviams teisę į visas rusų žemes[72].

Romėniškos kilmės mitu Lietuva atsako ir į Lenkijos, ir į Maskvos imperines pretenzijas. Lietuvos istorinis pasakojimas nuosekliai neigia tiek Lenkijos vis primenamą Kunigaikštijos įjungimo į Karalystę tezę, tiek ir Maskvos didžiojo kunigaikščio kaip *visos Rusios viešpaties* idėją. Sykiu Lietuvos skelbiamas kilmės mitas aiškiai išreiškia antitironiškas nuostatas ir kuria prielaidas *respublikos perdavimo – translatio reipublicae* – idėjai rastis: Lietuvos valstybės kūrėjai, gindami savo laisves ir teises, atkeliauja iš senosios Romos tam, kad Lietuvoje galėtų gyventi laisvi, remdamiesi kadaise Romoje turėtomis laisvėmis. Taigi jau metraštinis istorinis pasakojimas duoda pradžią savitai laisvės mitologijai, išplėtotai vėlesniais bajoriškosios demokratijos laikais.

Kaip antitezė *respublikos perdavimo* sampratai Maskvoje iškyla *imperijos perdavimo – translatio imperii* — idėja. Būtent šiai idėjai pagrįsti, ją iki pasaulinės viešpatystės idėjos išplėtoti skiriami tuometiniai istoriniai Maskvos valstybės pasakojimai. *Spiridono Savvos laiškas* ir *Pasakojimas apie Vladimiro kunigaikščius* iš esmės pateikia Maskvos didžiųjų kunigaikščių genealogiją: Maskvos patvaldžių istorija čia visiškai sutampa su valstybės istorija. Maskvos didžiųjų kunigaikščių valdžia kildinama ne tik iš Konstantinopolio, bet ir iš *Romos bei visos visatos caro Augusto*. Dalindamas visatą savo broliams Augustas skyręs Prūsui valdas prie Vyslos upės su Marburgo, Torunės, Chvoinicos ir Gdansko miestais bei *daugeliu kitų miestų palei upę, vadinamą Nemumu*. Prūsas apsigyvenęs šiose valdose su savo palikuonimis, todėl *iki šio laiko jo vardu vadinama [*toji žemė*] Prūsų žeme*. Prūso palikuonį *kunigaikštį Riuriką, iš tikros Romos caro Augusto giminės*, pasikvietę valdyti savo krašto naugardiečiai. Ketvirtos kartos Riuriko palikuonimi buvęs didysis kunigaikštis Vladimiras – Rusų žemių krikštytojas. O šio ketvirtos kartos palikuonis didysis kunigaikštis Vladimiras Monomachas, Vsevolodo sūnus, gavęs iš Konstantinopolio caro Konstantino Monomacho caro vainiką ir buvęs paskelbtas *laisvos ir patvaldiškos carystės, laisvos patvaldystės Didžiosios Rusijos Dievo vainikuotu caru* [volnago i samoderžavnago carstva, volnago samaderžavstva Velikia Rosia bogovenčjannyj car]. *Ir nuo to laiko didysis kunigaikštis Vladimiras*

[72] *ПСРЛ*, p. 129, 146; *Lietuvos metraštis*, p. 68–70.

Vsevolodaitis vadinasi Monomachu ir Didžiosios Rusijos caru, o *caro vainiku, kurį atsiuntė didysis graikų caras Konstantinas Monomachas, vainikuojasi visi didieji Vladimiro kunigaikščiai, kai pakeliami į didžiąją rusų kunigaikštiją, kaip ir šis Didžiosios Rusijos laisvas patvaldys ir caras* [volnyj somoderžec i car Velikya Rosija] *Vasilijus Ivanovičius*, kunigaikščio Riuriko dvidešimtos kartos palikuonis bei *Nojaus vaikaičio Mesremo* palikuonis[73]. Šitaip tuometinis didysis Maskvos kunigaikštis Bazilijus (Vosylius, Vasilijus) III (Mdk 1505–1533) paskelbiamas ir *visatą valdžiusio* Romos imperatoriaus Augusto giminės palikuonimi, ir pasaulinės valdžios vainiko, gauto iš Konstantinopolio imperatoriaus, paveldėtoju, o visa *Didžioji Rusija* ir *Prūsų žemė* su *daugeliu miestų palei Nemuną* – jo tėvonija.

Patebėtina ir stipri antikatalikiška Maskvos istorinio pasakojimo tendencija. Valdovų genealogiją čia papildo epizodas apie Romos atsimetimą nuo *teisingojo tikėjimo* ir katalikiškos – lotyniškosios – atskalos atsiradimą. Carui Konstantinui Monomachui pasaulyje viešpataujant, *Romos tėvas kekšiškasis Formosas* [bljadivyj Formos] *atkrito nuo tikėjimo* (ispada ot very). Dėl to *carui Konstantinui Monomachui pasidaro labai liūdna* ir jis sukviečia *visatos soborą* (vselenskij sebor), į kurį susirinkę kiti trys *visatos patriarchai* – Jeruzalės, Aleksandrijos ir Antiochijos – išmeta Romos patriarcho – *išsigimėlio tėvo vardą iš keturių visatos partiarchų sosto*. Ir nuo to laiko iki šių dienų yra katalikybė, *lotyna* [latina] *nuo tikrojo tikėjimo atkritusi* (ot pravoslavia very otpadšja)[74].

Taigi XVI a. pradžios Maskvos istorinis pasakojimas teigia pasaulinės *imperijos perdavimo* – *translatio imperii* – idėją, virtusią ilgaamžės Maskvos – trečiosios Romos koncepcijos pagrindu. Sykiu jis išryškina ir Maskvos valdovo kaip *Didžiosios Rusijos Viešpaties* bei viso pasaulio tikrųjų krikščionių – stačiatikių – globėjo sampratą, atvirai nukreiptą prieš Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją.

Antilietuvišką Maskvos istorinio pasakojimo pabūdį dar tiesmukiau išreiškia *Spiridono Savvos laiško* antroji dalis, aprašanti lietuvių kunigaikščių kilmę, bei jos pagrindu parašyta ir *Pasakojimą apie Vladimiro kunigaikščius* lydinti *Lietuvių kunigaikščių genealogija* (Rodoslovie litovskich knjazej). Šių tekstų paskirtis – parodyti žemą Gediminaičių-Jogailaičių kilmę ir taip paneigti jų tėvonines teises į Rusijos ir Lietuvos žemes. Pasak Maskvos pasakojimo, didžiojo kunigaikščio Aleksandro, Michai-

[73] Р. Дмитриева, *op. cit*., p. 159–165, 171–178.
[74] *Ibid*., p. 163–164.

lo sūnaus, laikais iš totoriaus Batijaus nelaisvės pabėgęs kažkoks Smolensko kunigaikščio Rostislavo pavaldinys Vytenis (Vitenec) ir *apsigyvenęs Žemaitijoje pas kažkokį miško bitininką, bartininką* (bortnik), vedęs jo žmoną, bet vaikų nesulaukęs. Šį Vytenį nutrenkęs žaibas, o *jo žmoną paėmęs jo vergas vardu Gediminukas* [Gegiminik], *jo žirgininkas* ir sugyvenęs su ja septynis sūnus: *Narimantuką* (Narimantik), *Jaunutuką* (Evnutik), *Algirduką* (Olgerdik), *Kęstučiuką* (Kestutik) ir kitus. Vėliau didysis kunigaikštis Aleksandras siuntęs pasiuntinius į Batijaus sudegintus miestus likusiems žmonėms ir turtams surinkti: *Voluinės ir Kijevo žemei* skyręs *pasiuntinį Boreiką* [posla Boreika], o *visai Nemuno šaliai* [strana Nemia] – *didžiojo kunigaikščio duoklininką* [slobodščik velikogo knjazja] Gediminuką su septyniais jo sūnumis. Šitaip Gediminukas surinkęs didelius turtus – *didžiojo kunigaikščio Aleksandro duoklę*, bet palikęs šią duoklę ne valdovui, kurį tuo metu totoriai nužudę, bet savo vaikams. Gediminuko sūnus Algirdas (Olgerd) prisiekęs kaip duoklininkas ištikimybę didžiajam kunigaikščiui Michailui Aleksandraičiui Tveriškiui, kuris *Ordos caro* buvęs pakeltas į *visos Rusios didįjį kunigaikštį*. Michailas pamilęs Algirdą ir davęs jam į žmonas savo seserį Julijoną (Uljana). Visi Algirdo vaikai buvę tikri krikščionys, ir pats Algirdas Julijonos dėka prieš mirtį priėmęs krikštą ir gavęs Aleksandro vardą, ir buvęs palaidotas Vilniuje Švenčiausiosios Mergelės cerkvėje. Vilnių Algirdas palikęs sūnui Jokūbui arba Jakovui (Jakov), kuris *krito į Romos tikėjimo puikybę ir buvo pavadintas Jogaila* (Ijagajlo). *Jokūbas, vadinamas Jogaila*, vėliau tapęs Lenkijos karaliumi Krokuvoje, o Vytautas įsitvirtinęs Vilniuje ir vadinęsis Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Tuomet ir *atsitraukę visi pasienio kunigaikščiai su savo tėvonijomis nuo Kijevo ir prisidėję prie Vytauto*. Lietuvių kunigaikščių genealogija baigiama apibendrinančia santrauka: *Rostislavo Mstislavaičio smolenskiečio vergas Vytenis, ir Vyteniuko žirgininkas Gediminukas, ir Gediminuko sūnus Algirdas, ir Algirdo sūnus Jogaila, Jogailos sūnus Kazimieras* [Kazmir], *vadinamas Andriejumu, ir šeštasis Andriejaus sūnus Žygimantas* [Žigmont], *dabartinis karalius*[75]. Taigi dabartinis Lietuvos valdovas esąs rusų kunigaikščių vergų ir duoklininkų palikuonis, susikrovęs savo turtus iš Maskvos valdovui priklausančių duoklių. Taip pat jis atkritęs nuo teisingo stačiatikių tikėjimo, kurį išpažinę jo senelis ir prosenelis. Tad esama jo valdžia neturinti jokio istorinio pagrindo.

[75] *Ibid*., p. 166–170.

Pastebėtina, kad Maskvos valstybinė idelogija ir ją grindžiantis istorinis pasakojimas neigia Lietuvos valstybės teisėtumą, atmesdamas jos valdovų tėvonines teises į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemę. Tuo metu Lietuvos valstybinė idelogija ir ją grindžiantis istorinis pasakojimas LDK suverenumo reiškėju jau skelbia esant ne tik ir ne tiek valdovą, kiek tautą – savo teises ir laisves ginančius lietuvių ir žemaičių kilminguosius. Maskva šios esminės savo ir Vilniaus ideologijų takoskyros dar nėra suvokusi.

LIETUVOS IR VALDOVO SANTYKIAI

Maskvos ir Vilniaus politinių paradigmų skirtybes apnuogina valdovo ir tautos santykių vaizdavimas abiejų valstybių istoriniuose pasakojimuose. Maskvos tekstuose *laisvo patvaldžio* santykį su pavaldiniais simboliškai nusako epizodas apie didžiojo kunigaikščio Vladimiro Monomacho rengiamą karo žygį į Cargradą (Konstantinopolį). Valdovas kreipęsis *patarimo* į *visą Kristų mylinčią kariauną*, klausdamas, ar pasekti jam protėvio Sviatoslavo pėdom ir eiti duoklės į Cargradą. Kunigaikščiai su bajorais jam atsakę taip: *Caro širdis, kaip rašoma, yra Dievo rankoje, o mes esame tavo, mūsų viešpaties iš Dievo, valioje* (serdce carevo v ruce božij, jako že pisašesja, a my esmo v tvoej voli, gosudarja našego po boze). Vėliau XVI a. vidurio oficialiuose Maskvos valstybės tekstuose ši simbolinė tautos paklusnumo valdovui formulė dar sugriežtinama: *Caro širdis, kaip yra rašyta, Dievo rankoje, o mes visi esame tavo vergai ir po tavo valdžia* (serdce carevo v ruce božii, jako že est pisano, a my vsi esmi rabi tvoi i pod tvoeju vlastiju)[76]. Taigi laisvo patvaldžio valdžia dieviškos kilmės ir dieviško pobūdžio: ji beribė, jos negali varžyti tautos valia. Bajorija – *visa Kristų mylinti kariauna* – esanti tik valdovo vergai, jo valios vykdytojai. Dieviškos valdovo valdžios akivaizdoje bajorai patys išsižada savo valios – savo teisės patarti valdovui.

Visiškai kitaip valdovo ir tautos ryšius perteikia Lietuvos istorinis pasakojimas. Čia simbolinę reikšmę įgyja didžiojo kunigaikščio Vytauto ir Lietuvos kilmingųjų santykiai, abipuse pagarba grindžiama jų politinė sąjunga. Pasak Lietuvos metraščių, prieš pradėdamas kovą su Jogaila

[76] *Ibid*., p. 163, 193.

ir jo Vilniun atsiųstais lenkais dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Vytautas visų pirma surengęs *pasitarimą su daugeliu lietuvių kunigaikščių ir bajorų* ir užsitikrinęs jų paramą. Lietuvių bajorai kartu su Vytautu siekiantys valstybės savarankiškumo ir remiantys valdovo pastangas paversti Lietuvą karalyste. Pats Vytautas gerbiąs lietuvių bajorijos valią, jos savarankiškumą. Imperatoriaus Zigmanto paragintas subroliaudinti lietuvių ir lenkų ponus, *Vytautas jam tarė: „Aš be manosios Ponų Tarybos sutikimo šito padaryti negaliu", ir paprašė imperatorių dalyvauti drauge, kada jis prabilsiąs į savo didikus*[77]. *Tarimasis* iškeliamas kaip valdovo ir bajorijos pagarbių santykių pagrindas. Taigi jau XVI a. pradžios metraštinis pasakojimas kuria Vytauto – idealaus, ne tik Lietuvos valstybę, bet ir tautos laisves ginančio valdovo vaizdinį. Kiek vėliau šį politinį idealą išryškina Motiejus Strijkovskis: jo *Kronikoje* Vytautas tampa bajorų demokratijos ir tautos laisvės simboliu – *laisvas laisvų žmonių viešpats* (wolny wolnego ludu pan)[78].

Lietuvių ir žemaičių diduomenę Vilniaus istorinis pasakojimas pristato kaip *Didžiosios Kunigaikštijos šeimininkus*, jos savininkus. Lietuvių ir žemaičių ponai bei bajorai čia vadinami tautą ir valstybę nusakančiu *Lietuvos* vardu – *Litva*. Ne valdovas, o lietuvių didikai ir bajorai tampa Lietuvos tautos atstovais. Pasak *Bichoveco kronikos*, *lietuvių didikai, Didžiosios Kunigaikštijos šeimininkai, linkėdami savo valdovui didelės valstybės, dėkingai priėmė lenkų ponus, ir vaišino, ir išlydėjo savo valdovą, didįjį kunigaikštį Kazimierą, su didelėmis iškilmėmis ir linksmybe į Krokuvą karaliauti*[79].

Lietuvos metraščiai nuosekliai teigia bajorijos teisę laisvai rinktis savo valdovus. Simboliška, kad pačią Gediminaičių dinastiją metraštinis pasakojimas atvesdina į valdžią rinkimų keliu. *Bichoveco kronikos* tvirtinimu, Gedimino tėvas Vytenis buvęs išrinktas į Kernavę susirinkusių lietuvių didikų Traidenio sūnaus Rimanto patarimu. Buvusio valdovo sūnus vienuolis Rimantas atsisakęs tėvo sosto ir taręs didikams: *pasiimkite sau valdovą pagal savo valią*. Tačiau pataręs išsirinkti vyrą, *kuris gebėtų ginti valstybę, Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją*, ir nurodęs, kad būtent toks esąs jo tėvo maršalas Vytenis[80]. Taigi laisva didikų valia turinti derėti su bendra Lietuvos valstybės gerove, – teigia Vilniaus istorinis

[77] *Lietuvos metraštis*, p. 115.
[78] Motiejus Strijkovskis, *op. cit.*, p. 170.
[79] *Lietuvos metraštis*, p. 138.
[80] *Ibid.*, p. 65–66.

pasakojimas. Kaip teigia *Bichoveco kronika*, Jogailai *prašant, lietuvių kunigaikščiai ir didikai į Lietuvos bei Rusų didžiojo kunigaikščio sostą pasodino didįjį kunigaikštį Švitrigailą*. Jogailai *patariant*, ir primenant lietuviams Vytauto laikų sutarties įsipareigojimus, *lietuvių kunigaikščiai ir didikai paėmė sau valdovu didįjį kunigaikštį Žygimantą*. Pasak *Lietuvos ir Žemaitijos Kunigaikštijos metraščio, Lietuva pasodino į Lietuvos didžiosios kunigaikštijos sostą didįjį kunigaikštį Žygimantą Kęstutaitį* (Litva osadili na velikom knjaženji Litovskom velikogo knjazja Žikgimonta Kestuteviča). *Bichoveco kronikos* tvirtinimu, po Žygimanto mirties lietuvių *didikai suvažiavo į Alšėnus pas kunigaikštį Jurgį ir vienbalsiai nutarė rinkti Didžiosios Kunigaikštijos šeimininku Jogailos sūnų karalaitį Kazimierą, Lietuvos žemės tėvonį*. Netrukus *Ponų Taryba pakėlė karalaitį Kazimierą į Lietuvos didžiuosius kunigaikščius. Lietuvos ir Žemaitijos Kunigaikštijos metraščio* teigimu: *Kunigaikščiai ir ponai, ir visa Lietuvos žemė, pasitarę, pasiėmė sau didžiuoju kunigaikščiu Kazimierą Jogailaitį* (Knjazi i panove i vsja zemlja Litovskaja, doradivšysja, i vzjali sobe knjazem velikim Kazimera Jakgeiloviča). Valdovo santykį su tikrąja valstybės šeimininke Ponų Taryba vaizdžiai nusako *Bichoveco kronikos* epizodas: didysis kunigaikštis Kazimieras, *būdamas Gardine, pajuto, kad iš tos ligos nebesikels, ir, pasišaukęs į miegamąjį savo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Tarybos ponus, ėmė jų labai maloniai ir nuolankiai prašyti, kad Tarybos ponai imtų Lietuvos kunigaikštijos valdovu vidurinį sūnų, karalaitį Aleksandrą. Ir Tarybos ponai, matydami savo valdovą taip nuolankiai prašant ir, be to, atmindami, kaip gerai jis tvarkė ir valdė Lietuvos kunigaikštiją, sutiko po jo mirties imti Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu jo sūnų, karalaitį Aleksandrą*[81].

Simbolinę prasmę Vilniaus istoriniame pasakojime įgyja Žygimanto Kęstutaičio nužudymo bei Ponų Tarybos ginčo su valdovu Aleksandru vaizdai. Įsidėmėtina, kad iš pradžių Žygimantas pristatomas kaip *Lietuvos į valdovus paimtas* ir lietuvių bajorijos remiamas valstybės interesų gynėjas. Jo ir nuo sosto nuversto Švitrigailos karas esąs lemtingas lietuvių ir rusų jėgų susidūrimas. Pasakotojo simpatijos – Žygimanto pusėje. *Lietuvos ir Žemaitijos Kunigaikštijos metraštis* net mini, kad *ir rusų kunigaikščiai, ir bajorai, ir visa žemė pasodino Švitrigailą į Didžiąją Rusų kunigaikštiją*. Didysis Rusų kunigaikštis *Švitrigaila surinko didžią rusų galybę* [ir] *eina į Lietuvą*. Šią galybę įveikęs Lietuvos didysis kunigaikštis

[81] *Ibid*., p. 118–120, 127–128, 147; *ПСРЛ*, p. 141, 163, 165.

Žygimantas pasiekęs visos Lietuvos pergalę[82]. Tačiau vėliau lietuviai liovęsi remti didįjį kunigaikštį Žygimantą ir jį, Lietuvos valdovą, kaip pasakoja *Lietuvos ir Žemaitijos Kunigaikštijos metraštis*, *papjovė Trakuose* [...] *vienas iš kunigaikščių Čartoriskių giminės, bet su visų lietuvių ponų ir kunigaikščių valia* (u Trocech zarezali [...] odin z domu kjazei Čortoryskich, ale z voleju vsich panov i knjazei litovskich)[83]. Ne tik pateisina, bet ir plačiau paaiškina valdovo nužudymą *Bichoveco kronika*. Pasak jos, Žygimantas *buvo nuožmus savo valdiniams, o ypač bajorų luomui; be gailesčio suiminėjo ir žiauriai kankino, nekaltus baudė ir žudė kankinimais, kokius tik sugebėjo sugalvoti*. [...] *Žygimantas, tas prakeiktasis, neišsėmė savo pykčio ir, šėtono pakurstytas, galvojo slapčia, kaip visą bajorų luomą išnaikinti ir jų kraujyje paskandinti, o mužikų luomą – šuns kraują – išaukštinti*. Sužinoję apie valdovo sumanymą *seime visus bajorus iškapoti*, Vilniaus vaivada Daugirdas, Trakų vaivada Leliušas su kunigaikščiu Čartoriskiu *sumanė ir nutarė nužudyti kunigaikštį Žygimantą*. Prieš *papjaudamas* valdovą kunigaikštis Čartoriskis viešai jį apkaltina *dėl visų smurto veiksmų, kuriais jis spaudęs visą Didžiosios Kunigaikštijos bajoriją*. Taigi Vilniaus istorinis pasakojimas tironu virtusio valdovo nužudymą vaizduoja kaip teisėtą savo laisves ir gyvybę ginančios tautos veiksmą. Vis dėlto vėlesniame – *Bichoveco kronikos* tekste jau teigiama, kad *Didžioji Kunigaikštijos Ponų Taryba apie visa tai nieko nežinojo – nei apie kunigaikščio Žygimanto kėslus, nei apie Vilniaus ir Trakų vaivadų sąmokslą*[84].

Ne mažiau iškalbinga ir Lietuvos metraščių kuriama Ponų Tarybos ginčo su didžiuoju kunigaikščiu Aleksandru scena. Valdovas sulaužęs ponams duotą įsipareigojimą savavališkai neskirti valstybinių pareigybių, ir *visi didikai, remdamiesi savąja krašto privilegija, duota karaliaus sėdant jam į didžiojo kunigaikščio sostą*, nepaklūsta jo neteisėtai valiai. Valdovas *nepagrįstai pyksta ant didikų*, o *Tarybos ponams uždraudžia rodytis jo akivaizdoje*. Vis dėlto, lenkų ponams tarpininkaujant, jo pyktis atlėgsta ir jis sutinka Lenkijos seime Radome išklausyti lietuvius. Čia *Vilniaus vyskupas Taboras tarė karaliui: „Maloningiausiasis karaliau! Nekaltai buvo mus prislėgusi tavo valdovo rūstybė, kažkieno suskurstyta, nes prieš tave, savo valdovą, mes nesukilome, o gynėme savo teises ir privilegijas, stengdamiesi jas išsaugoti. Ir todėl, maloningiausiasis mūsų valdove, aš, kaip šios*

[82] *ПСРЛ*, p. 141–142, 163–164.
[83] *Ibid.*, p. 164.
[84] *Lietuvos metraštis*, p. 124–127.

valstybės ir tamstos ganytojas, privalau sergėti, atitraukti tave, mūsų valdovą, idant tu, mūsų valdove, gerbtumei mūsų teises ir tavo duotas privilegijas. O jeigu kas nors užsimanytų jas pažeisti, tokiam, dieve, kiekvienam atkeršyk". Ir vos tik vyskupas ištarė tuos žodžius, karalių ištiko paralyžius[85]. Šitaip bajorijos teisės ir laisvės Lietuvos istoriniame pasakojime paremiamos Dievo valia. Dievo rūstybė laukianti tautos laisves pamynusio valdovo. Vilniaus vyskupo primenama dievobaimingo valdovo pareiga – gerbti tautos, ją sudarančios diduomenės, teises. Skirtingai nei Maskvos pasakojime, čia ne valdovas, o tautos laisvė esanti *iš Dievo*. Maskvos skelbiamam *laisvo patvaldžio* idealui Vilnius netiesiogiai priešina laisvos politinės tautos sampratą, *laisvo laisvos tautos valdovo* idėją.

Taigi XVI a. pradžioje Vilniaus tekstai nuosekliai išreiškia didikų atstovaujamos laisvos politinės tautos sampratą, nuosekliai brandintą lietuvių politiniuose ir teisiniuose ginčuose, kovose dėl valstybės suverenumo per visą XV šimtmetį. Liublino unijos išvakarėse ji išauginama į *laisvos ir nepriklausomos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos respublikos* idėją, tvirčiau ar silpniau ginamą iki pat Abiejų Tautų Respublikos žlugimo.

Įteikta 2005 07 03
Parengta 2005 08 29

[85] *Ibid*., p. 167–168, 170–171.

Summary

Since the middle of the 16th century, the idea of the Lithuanian Republic (Respublica Lituana, Res Lituana) as the political community of the citizens was rather consistently promoted in the texts written in the Grand Duchy of Lithuania. The Third Lithuanian Statute and the polemic and fugitive writings and historiography of the 16th–17th centuries turned the idea of the Republic into the cornerstone of the state ideology, which preserved its consolidating power and motivating influence upon the political attitude of the community even after the fall of the Commonwealth of the Both Nations.

The article discusses the sources of the idea of the Republic: e.g. what kind of political and legal prerequisites facilitated formation of the independent political community of nobility, identifying itself with the Lithuanian State, i.e. the society of the Grand Duchy (communitas Magni Ducatus), what course the development of relations between this society and the ruler took, how these relations and the political self-consciousness of the nobility were manifested in the first privileges issued by the rulers, letters and the earliest historical narrative, i.e. the Lithuanian Chronicles.

As early as 1413, the Horodle privilege issued by the Polish King Jogaila and the Great Lithuanian Duke Vytautas granted not only personal, but also political liberties and rights to the Catholic Lithuanian noblemen: e.g. the right of electing the ruler, of participating in the ruler's council when issues of the public welfare (bonum publicum) were discussed, of attending the general meetings or parliaments. Pursuing his goal of turning Lithuania into a kingdom, the Grand Duke Vytautas used to publicly defend the political rights of the Lithuanian nobility, i. e the Lithuanian nation, to freely elect the ruler of the state. In the course of the 15th century the Lithuanian nobility, having inherited from the descendants of Gediminas the role of the promoter and defender of the Lithuanian statehood, attempted to implement the political program of Vytautas. In the privilege of the country issued in 1447, the Lithuanian ruler for the first time committed himself to another political subject, i.e. the Lithuanian nation and the noblemen as its representatives, to defend and expand the Lithuanian State. The privilege of the 1492 legitimated the Council of Lords of the Grand Duchy of Lithuania as the highest administrative power and the institution of the legal appeal. By this act, the common welfare of the country (utilitas communis terrestris) was recognized as an exclusive concern of the highest nobles of the state, or the lords councillors, charging them with obligation to advice the ruler in favour of the common welfare of Lithuania. The privilege of the 1492, dictated by the Lithuanian nobles, laid the legal foundations for the rule of the noble oligarchy in Lithuania. Since then, the Lithuanian Diet also turned into a permanent state institution, representing the Lithuanian lands. It was on the

turn of the 15th–16th centuries that the idea of the Lithuanian Republic also surfaced. In the official texts of this time Lithuania and its political community started acquiring the name of the Republic: respublica Ducatus, respublica Lithuana. The "republican" ideology of Vilnius was gradually shaped to form an antithesis of the absolute autocracy, i.e. the idea of unrestricted, despotic power of the ruler, developed in Moscow.

The political role of the Lithuanian nobility was consolidated in the historical narrative of the political kind, i.e. the Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania and Samogitia, compiled in the beginning of the 16th century. As distinct from the historical narrative of the Muscovite state, it was created on the initiative of the nobles rather than that of the entourage of the ruler. The mythical story of the Roman descent of the Lithuanian nobles as well as the historical descriptions of the relations between the nobles and the grand dukes presented in this narrative supplied a solid foundation for the "republican" ideology of the Lithuanian State.